

HOOFSTUK VII

JG STRIJDOM SE VERBLYF IN LIBERTAS KORT GEKNIP DEUR SY DOOD, 1954-1958

A JG STRIJDOM EN GESIN

Johannes Gerhardus Strijdom was die tweede Premier om Libertas tydens sy ampstermyn permanent te bewoon (fig.59). Strijdom is op 14 Julie 1893 op Klipfontein, distrik Willowmore, gebore en het in 1958 as Premier van Suid-Afrika gesterf. Petrus Gerhardus Strijdom en Ellen Elizabeth het hulle seun in 'n rustige landelike atmosfeer grootgemaak en hy het sy lewe lank na aan die grond geleef. Hy het sy laerskoolloopbaan op Willowmore en sy hoërskoolopleiding op Franschhoek voltooi. So 'n sterk vaderlandsliefde het by die skool op Franschhoek geheers dat soms van dislojaliteit teenoor die regering gekla is en dit het inslag by hom gevind.

Na matrikulasie word Strijdom 'n student in tale aan die Victoria-kollege (tans die Universiteit van Stellenbosch) op Stellenbosch. Hy was 'n aktiewe lid van die debats- en filosofiese vereniging, die Afrikaanse Taalvereniging en 'n geesdriftige rugby- en tennisspeler. Strijdom was 'n vurige vaderlander wat Afrikanerbelange vooropgestel het, gelyke regte vir Afrikaans wou verseker en wal teen verengelsing gegooi het. In 1912 het hy sy BA-graad verwerf en besluit om met volstruise te gaan boer. Met die ineenstorting van die volstruisveremark het hy na Pretoria getrek en in die staatsdiens gaan werk.¹

In 1914 het Strijdom innerlik met die versetbeweging gesimpatiseer, maar omdat hy 'n staatsampenaar was, is hy opgekommandeer. Met sy terugkeer na Pretoria begin hy in die regte aan die Transvaalse Universiteitskollege (nou die Universiteit van Pretoria), studeer. Nadat hy sy studies voltooi het, het hy as advokaat gepraktiseer. Sy aansoek as advokaat was die eerste een wat in Afrikaans by die hooggeregshof in Pretoria ingedien is. Hy het Pretoria verlaat en prokureur op Nylstroom geword. In 1918 het hy afdelingsekretaris van die Nasionale Party in die Waterberg geword. In sy kragtige toesprake het hy hom sterk ten gunste van 'n republiek uitgespreek. Hy het die stryd om Afrikaans op Nylstroom voortgesit deur kort na sy aankoms 'n huwelikskontrak in Afrikaans by die Aktekantoor in te dien. Die Registrateur van Aktes het eers

¹ D.W. Krüger & C.J. Beyers (reds.), *Suid-Afrikaanse biografiese woordeboek*, III, pp. 785-790.

die registrasie geweier todat Strijdom hom met 'n *mandamus* (bevelskrif) van die hooggeregshof gedreig het.²

Figuur 59: J.G. Strijdom, s.a.

Uit: NASA, Pretoria A131: Strijdomversameling
1910-1973.

Hy het die plaas Elsjeskraal op die Springbokvlakte besit en later op die plaas Sandvlakte naby Warmbad saam met sy broer geboer.³ Strijdom se eerste liefde was boerdery en sy plaas Elsjeskraal is volgens die nuutste boerderypraktyke bestuur. Hy het sy liefde vir boerdery met sy liefde vir die natuur gekombineer en gesorg dat inheemse bome op sy plaas en later ook by Groote Schuur aangeplant word, toe hy agtergekom het hoeveel uitheemse bome daar gegroei het.⁴

² D.W. Krüger & C.J. Beyers (reds.), *Suid-Afrikaanse biografiese woordeboek*, III, pp. 785-790.

³ D.W. Krüger & C.J. Beyers (reds.), *Suid-Afrikaanse biografiese woordeboek*, III, pp. 786-787.

⁴ G. Coetsee, *Hans Strijdom, lewensloop en beleid van Suid-Afrika se vyfde Premier*, pp. 38-39.

Sy bekendheid in landboukringe het meegebring dat hy in 1923 tot President van die Waterberg-landbouvereniging verkies is. In die algemene verkiesing van 1929 behaal hy 'n groot oorwinning in die Waterberg-kiesafdeling en hy verteenwoordig dié kiesafdeling tot met sy dood in die Volksraad. Sy eerste toespraak in die Volksraad was oor waterbewaring en besproeiing, sake wat vir hom as boer belangrik was.⁵

Strijdom het in die laat twintigerjare vir hom 'n woonhuis in Kerkstraat, Nylstroom, laat bou. In 1943 is die woning vergroot en in 1948 het Strijdom, wat 'n voorliefde vir die Kaaps-Hollandse boustyl gehad het, die woning verder laat verander. Onder leiding van Gerard Moerdyk het die woning sy neo-Kaaps-Hollandse voorkoms gekry. Strijdom het seker min vermoed dat hy later in die huis wat deur Moerdyk as Premierswoning ontwerp is, Libertas, sou bly. Toe Strijdom in 1948 in die Kabinet opgeneem is, het hy die woning op Nylstroom verhuur.⁶ In 1960 het die toenmalige Transvaalse Provinsiale Administrasie die woning gekoop as woning vir die inspekteurs van die onderwysdepartement en nog later is dit deur die hoof van die Susan Strijdomskool gebruik. In 1975 is die woning in die Strijdommuseum omgeskep wat dit teen 2000 nog is.⁷

Hy het die woning vir 'n hele paar jaar voor sy tweede huwelik bewoon. Die veranderinge wat Moerdyk aangebring het, het 'n nuwe dak met 'n gewel en drie vertrekke ingesluit (fig.60). Die houtblokkiesvloere, koperkandelare en die groot voordeur met sy bolig herinner sterk aan Libertas. Moerdyk het selfs 'n koffietafel vir die woning ontwerp wat deur 'n plaaslike vakman gemaak is.⁸

Strijdom se eerste huwelik met Marda Vanne was van korte duur en is ontbind.⁹ Strijdom het haar een aand op 'n partytjie ontmoet en sy hart op haar verloor. Dit was 'n baie onwaarskynlike verhouding. Marda Vanne was passievol oor toneelspeel en het beplan om haar loopbaan in Londen voort te sit. Sy het haar verblyf in Londen onderbreek om haar moeder tydens 'n egskeiding by te staan. Na hulle ontmoeting het hulle baie gou hulle verlowing aangekondig en

⁵ W.J.de Kock (red.), *Suid-Afrikaanse biografiese woordeboek*, III, pp. 786-787.

⁶ M. van Heerden, *Eerbetonings aan Suid-Afrikaanse Eerste Ministers (1910-1960)*, p. 107.

⁷ R. Odendaal (red.), *Strijdomhuis Joernaal*, amptelike nuusbrieff van die Strijdom-stigting, (1) 1997-12.

⁸ A. Cremer & D. Esterhuizen, *Strijdomhuis*, 'n monument vir die Leeu van die Noorde, *Rooi Rose*, 1979-07-18, p. 100.

⁹ G. Coetsee, *Hans Strijdom, lewensloop en beleid van Suid-Afrika se vyfde Premier*, p. 16.

trouplanne gemaak. Sake wou nie vlot toe sy haar op Nylstroom moes gaan vestig en nie toneel kon speel nie. Sy wou 'n kompromis aangaan waarvolgens sy nog haar loopbaan kon voortsit, maar daarvoor sou hulle na Pretoria moes trek en daarvoor was Strijdom nie te vinde nie. Hulle huwelik was na 'n jaar op 'n einde. Marda Vanne het nooit weer getrou nie.¹⁰

Figuur 60: Strijdomhuis op Nylstroom, 1999.

Foto: Poskaart, Strijdomhuismuseum.

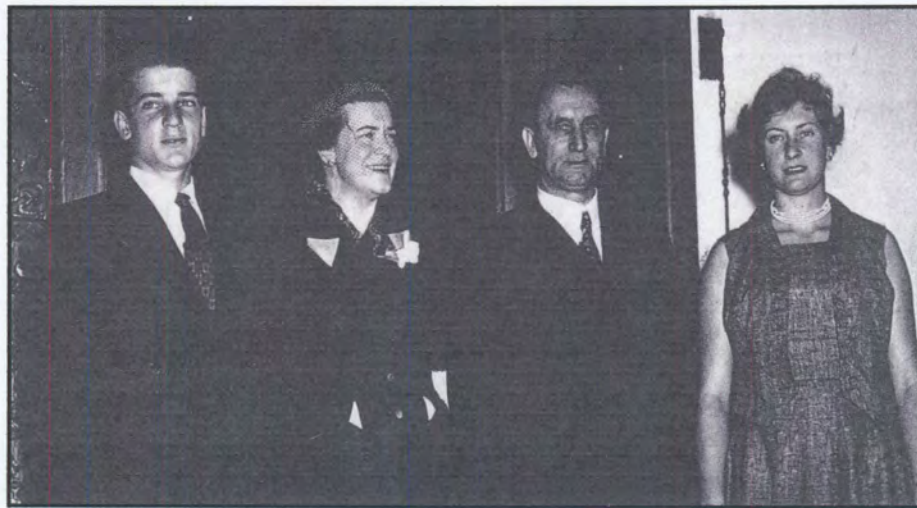
Strijdom het Susanna de Klerk, dogter van ds. WJ de Klerk, oortuigde Nasionalis, op Nylstroom ontmoet. Sy was musiekonderwyseres op die dorp en het aan die begin gevoel dat Strijdom darem te oud vir haar was. Hy het hom nie laat ontmoedig nie en twee maande nadat hulle mekaar ontmoet het, het hy haar gevra om met hom te trou. Sy het verbaas geantwoord dat hy haar nog nie eens goed geken het nie, waarop sy antwoord was dat mens nooit iemand anders ten volle ken nie.¹¹

¹⁰ P. Meiring, *Ons eerste ses Premiers*, pp. 98-99.

¹¹ P. Meiring, *Ons eerste ses Premiers*, pp. 100, 105.

Strijdom en sy tweede vrou het mekaar een aand aan huis van vriende ontmoet en die volgende oggend het hy vir haar rooi rose uit sy eie tuin gestuur. Hy het daarna twee jaar lank twee aande per week by haar gaan kuier. Nooit meer as twee aande per week nie en dan ook net stiptelik tot tienuur die aand.¹²

In 1931 het hulle in die huwelik getree. Sy het ook in die politiek belang gestel en het by geleentheid in sy plek as spreker opgetree. Twee kinders, Estelle en Gerhardus, is uit die huwelik gebore (fig.61).¹³

Figuur 61: Die Strijdomgesin.

Uit: P. B. Simons, *Groote Schuur, great granary to stately home*, (Vlaeberg, 1996) p. 33.

Sy was die tante van die latere Eerste Minister en President, FW de Klerk. So is Libertas bewoon deur twee Premiers uit dieselfde familie. Na 1933 het Strijdom baie meer by die politiek betrokke geraak en mev Strijdom het onthou van die baie geleenthede wanneer sy by familie op Potchefstroom gebly het, terwyl hy die Nasionale Party in Transvaal opgebou het.¹⁴

¹² A.M. van Schoor, *Die Nasionale Boek*, p. 88.

¹³ W.J.de Kock (red.), *Suid-Afrikaanse biografiese woordeboek*, III, p. 793.

¹⁴ A.M. van Schoor, *Die Nasionale Boek*, p. 89.

In dié tyd het hy die land met sy blou Chevrolet deurkruis en was byna net Sondag by die huis en sy praktyk het bitter min aandag van hom gekry. As hy tuis was, sou hulle nie oor politiek gesels nie, maar net tot rus en bedaring kom. Hulle sou na musiek luister of lees.¹⁵

Tussen Hertzog en Strijdom was daar 'n goeie verstandhouding, maar in 1933 het Strijdom geweier om Hertzog in die onderhandelinge met Smuts te steun. Hy was die enigste Transvaler van die slegs 18 Volksraadslede wat Malan gevolg het. In die proses om die Transvaalse NP op te bou, het hy die bynaam 'Die Leeu van die Noorde' gekry. Hy was 'n man van vaste beginsels. Hertzog het van hom gesê dat as Strijdom aanhou om van hom verskil, sal hy dit verstaan want hy is 'n man wat by sy beginsels hou. Baie van die geld wat vir die opbou van die Party nodig was, het uit Strijdom se sak gekom sonder dat hy ooit later vergoeding aanvaar het. 'n Deel van die fondsinsameling was om 'n NP-dagblad te stig. *Die Transvaler* het tot stand gekom met dr HF Verwoerd as die eerste redakteur. Strijdom het 'n geesgenoot in Verwoerd gevind.¹⁶

Met die uitbreek van die Tweede Wêreldoorlog het Strijdom hom weer in dieselfde party as Hertzog bevind, maar nadat Hertzog die Party verlaat het, het Strijdom die naasgrootste leier in die Nasionale Party geword. Met die verkiesingsoorwinning in 1948 het Strijdom die minder belangrike portefeulje van Minister van Lande en Besproeiing aanvaar. In dié hoedanigheid het hy goeie werk gedoen soos om die grondslag vir die waterbewaringsprogram te lê en die sub-departement tot 'n selfstandige staatsdepartement uit te bou.¹⁷

Met die uittrede van Malan was Strijdom sy vanselfsprekende opvolger, al het Malan voorkeur aan NC Havenga gegee. In 1954 het Strijdom op die ouderdom van een en sestig jaar die vyfde Premier van Suid-Afrika geword en sy intrek in Libertas geneem.¹⁸ Mevrouw Strijdom het haar herinner dat hy op die dag van sy verkiesing die stilste was wat sy hom ooit gesien het. Hy was bly, maar ook onder die indruk van die verantwoordelikheid wat hy gehad het.¹⁹

¹⁵ P. Meiring, *Ons eerste ses Premiers*, pp. 104-105.

¹⁶ W.J. de Kock (red.), *Suid-Afrikaanse biografiese woordeboek*, III, pp. 787-790.

¹⁷ W.J. de Kock (red.), *Suid-Afrikaanse biografiese woordeboek*, III, p. 790.

¹⁸ W.J. de Kock (red.), *Suid-Afrikaanse biografiese woordeboek*, III, p. 792.

¹⁹ A.M. van Schoor, *Die Nasionale Boek*, p. 89.

Hy was van gemiddelde lengte met vurige blou oë, wat beklemtoon is deur die donker kringe daarom. Die donker kringe is veroorsaak deur die ernstige siekte waaraan hy in die laaste jare van sy lewe gely het. Hy het 'n indrukwekkende voorkoms gehad en is, volgens FW de Klerk, deur sy Transvaalse ondersteuners verafgod.²⁰

Hy was 'n sjarmante leier en 'n man wie se politieke styl deur vurige toesprake gekenmerk is. Hy was amper magneties op die verhoog, maar sy gesondheid het hom later in die steek gelaat.²¹

Die kinders was skrikkerig vir hulle streng pa, maar hy was altyd bereid om hulle met die huiswerk te help. Hy het aangedring op suiwer Afrikaans en was baie ontstoke as sy kinders Engelse woorde gebruik het. Sy dogter, Estelle, sê dat sy hom byna aanbid het.²²

Die mislukking van sy eerste huwelik was vir hom 'n groot skok.²³ Estelle, sy dogter, het vertel dat sy verniet na haar pa se “verlede” uitgevis het. Hy het nooit 'n woord oor sy eerste huwelik gerep nie. Net een maal het hy gesê: “'n Vrou se plek is in die huis. Studeer, ja, maar as jy trou, moet jy kyk na jou huis, kinders en tuin.”²⁴ So was dit ook met sy tweede vrou wat 'n musikonderwyseres was. Na hulle huwelik het Strijdom vereis dat sy staak om onderwys te gee.²⁵

Volgens Estelle was hy uiters “korrek”. So mag die vroue in die huis nooit in skrapse klere geklee gewees het selfs in hulle eie huis nie, want daar kon personeel hulle sien.²⁶ Daar was 'n heerlike gespot met sy weiering om enige vrou te soen wat nie familie was nie. Tot sy gesin se groot vermaak het baie vroue hom probeer soengroet, maar Strijdom het altyd sy hand uitgesteek.²⁷ Hy was 'n volksmens wat deur die mense op die hande gedra is, maar niemand het ooit te familiêr met hom geraak nie. Niemand het dit ooit gewaag om hom op die skouer te klop en te groet met 'n “Dag, ou Hans” nie.²⁸

²⁰ F.W. de Klerk, *Die laaste trek – 'n nuwe begin*, p. 40.

²¹ H. Retief, My Pa, die Premier, *Sarie*, 1990-02-07, p. 17.

²² H. Retief, My Pa, die Premier, *Sarie*, 1990-02-07, p. 17.

²³ G. Coetsee, *Hans Strijdom, lewensloop en beleid van Suid-Afrika se vyfde Premier*, p. 16.

²⁴ H. Retief, My Pa, die Premier, *Sarie*, 1990-02-07, p. 17.

²⁵ Strijdomhuisargief, Nylstroom: Ongepubliseerde notas, s.a.

²⁶ Strijdomhuisargief, Nylstroom: Ongepubliseerde notas, s.a.

²⁷ H. Retief, My Pa, die Premier, *Sarie*, 1990-02-07, p. 17.

²⁸ A.M. van Schoor, *Die Nasionale Boek*, p. 89.

Goeie maniere was vir Strijdom onder alle omstandighede belangrik. In daardie tye het die vrouebeweging, die *Black Sash*, dikwels in protesgelid buite die Parlement en ander regeringsgeboue gestaan. Malan het voorgegee dat hy hulle nie sien nie, maar Strijdom het altyd sy hoed afgehaal en hulle in die verbygaan met ‘n kopknik gegroet.²⁹

Hy was nie ‘n man wat baie geglimlag het nie. Hy het eerder na jou gekyk asof hy jou gemeet het. Saam met kinders het hy gelag wanneer hulle gespeel het. Mevrouw Strijdom was altyd by die kinders. Sy het dikwels Sondagoggende vir die kleintjies lekkers uitgedeel sodat hulle soet in die kerk sou wees.³⁰

Strijdom was ‘n man wat vir grappies kon lag, al was hy stillerig en ernstig. Hy kon ook grappies maak as dit die regte geleentheid was. Een so ‘n geleentheid was die eerste Volksraadsitting wat ‘n nuwe lid en swaer van Strijdom, J de Klerk, sou bywoon. Die reëling was dat as die Speaker of die President van die Senaat ‘n vraag gestel het, die hele huis in hulle banke moes bly sit en nie beweeg nie. Net nadat so ‘n vraag gestel is, het ‘n glimlaggende Strijdom vir De Klerk nader gewink. De Klerk het gehuiwer omdat hy die bestaan van die reëling vermoed het. Maar dit was darem sy swaer en die Premier wat sy aandag vereis het en toe staan hy maar op. Die Speaker het dadelik “Orde! Orde!” uitgeroep en De Klerk het met ‘n rooi gesig in die bank teruggesak.³¹

Mevrou Betsie Verwoerd vertel dat haar man en Strijdom oor die meeste dinge saamgestem, saamgewerk en saam gestry het. Sy self het baie goed met Susan Strijdom oor die weg gekom. Sy was vir mev Verwoerd ‘n ware vriendin wat lief en leed met haar gedeel het.³²

²⁹ Strijdomhuisargief, Nylstroom: Ongepubliseerde notas, s.a.

³⁰ Strijdomhuisargief, Nylstroom: *Die Vaderland*, 1983-04-26, p.13.

³¹ Strijdomhuisargief, Nylstroom: Ongepubliseerde notas, s.a.

³² A. Boshof, *Betsie Verwoerd, die vrou*, p. 106.

Met die jong PW en Elize Botha het die Strijdoms voor hulle Premiersdae ook 'n baie hartlike verhouding gehad. Tydens Parlementsittings het hulle dikwels oor en weer by mekaar gaan eet. Die verwydering wat tussen Malan en Strijdom ontstaan het, het ook 'n einde aan dié verhouding gemaak, want Botha het Malan ondersteun.³³

Strijdom het tydens sy vierjarige Premierskap nooit kontak met Malan op Môrewag gemaak nie. Dit het baie mense, soos PW Botha, gehinder wat Strijdom reguit aangeraai het om vrede met Malan te gaan maak. Strijdom het nooit nie.³⁴ In ag geneem dat Malan van Strijdom in die koukus dinge soos: "Nouja, sy naam is Strijdom - en hy stry dom" gesê het, is dit nie verbasend dat die verhouding tussen hulle swak was nie.³⁵ Meiring beweer dat Strijdom wel besoek by Malan afgelê het, maar dat dit 'n baie ongemaklike tien minute was.³⁶

Estelle vertel dat haar pa een keer in Johannesburg per ongeluk met sy motor in 'n swart massa-optog beland het. Hy het sy hand huiwerig gelig om hulle te groet, want hy het gedink hulle sou die kar met klippe bestook. Hy was verras toe hulle geglimlag en teruggegroet het.³⁷

Strijdom was van nature baie spaarsaam en het altyd sy bes probeer om die staat geld te bespaar. Hy het daarop aangedring om self te betaal vir uitgawes wat nie direk met sy ampspligte verband gehou het nie. Dit het vir telegramme, oproepe en seëls gegeld. Toe daar aan hom gevra is waarom hy as boer nie aansoek doen om 'n subsidie vir sy plaasdamme nie, het hy geantwoord dat dit bedoel was vir boere wat dit nie kon bekostig nie. Mense soos hy het nie gekwalifiseer nie.³⁸

Hy het warm onder die kraag geword as hy gesien het hoe ander Parlementslede hulle staatsmotors gebruik het om na nie-amptelike geleenthede te gaan. Hy het treinkaartjies gekoop as sy familielede met sy amptelike treinwa gery het.³⁹

33 D. de Villiers & J. de Villiers, *P.W.*, p. 37.

34 D. de Villiers & J. de Villiers, *P.W.*, p. 37.

35 A.M. van Schoor, *Die Nasionale Boek*, p. 82.

36 P. Meiring, *Ons eerste ses Premiers*, p. 82.

37 H. Retief, My Pa, die Premier, *Sarie*, 1990-02-07, p. 17.

38 G. Coetsee, *Hans Strijdom, lewensloop en beleid van Suid-Afrika se vyfde Premier*, p. 35.

39 P. Meiring, *Ons eerste ses Premiers*, p. 111.

Die latere eerste minister PW Botha het gevoel dat die grootste indruk wat op hom gemaak is, Strijdom se integriteit was. Hy was nie iemand wat hom met agterbakshede of bedrog opgehou het nie. Met hom het jy presies geweet waar jy gestaan het. Hulle het 'n baie spesiale verhouding gehad en Botha het later steeds briewe bewaar wat Strijdom aan hom geskryf het.⁴⁰

In die huis van die musikonderwyseres het musiek altyd 'n groot rol gespeel. Strijdom het gereeld die musiekkrubriek in die koerante gelees en sy plateversameling aangevul. Hulle het elke moontlike geleentheid wat hulle kon vind, na 'n simfonie-orke gaan luister.⁴¹

Volgens mev Strijdom moes elke vrou sorg dat sy gedurig haar uitkyk verbreed deur te studeer. Sy moes dit vermy dat die man vooruitstrewende en die vrou agterbly, tevrede met haar vroeëre opleiding.⁴² As jong vrou het 'n senuagtige Marike Willemse vir die eerste keer aan die arm van FW de Klerk besoek by die ampswoning van die Eerste Minister en FW se oom, JG Strijdom, gaan aflê. Sy beskryf Susan Strijdom as 'n vriendelike vrou wat so natuurlik opgetree het dat sy dadelik tuis in Libertas gevoel het. Mevrouw Strijdom het gevra dat sy tant San genoem moes word, eerder as mevrou Strijdom en toe sommer dadelik die skaam Marike Willemse gevra om die koek te sny wat hulle saam met die tee sou geniet. Die senuwees het geknaag en om die harde laag marsepein te sny, was maar moeilik. 'n Stuk het afgebreek en op die vloer beland, waar Marike Willemse dit onopsigtelik onder 'n bank ingeskop het.⁴³

Mevrou Strijdom het geglo dat sy vir haar man 'n hawe van rus, vrede en liefde moes skep. Sy het gevoel dat die gesinslewe die spil was waarom alles moes draai. Volgens haar kon die vrou se grootste bydrae wees om haar man by te staan en die gesinslewe gesond te hou. Hulle het inbreuk op hulle intieme huislike oomblikke erg aangevoel. Sy het gesorg dat daar gereeld van Strijdom se gunstelinggeregte voorberei is sodat dit vir hom 'n bederf was.⁴⁴ Die Premier het matig geëet en van goed voorbereide Boerekos gehou. Hy was lief vir appels en vrugteslaai, het verkies om rooibostee te drink en het graag pikniek gehou en in die veld geëet.⁴⁵ Hy kon

⁴⁰ J. Reinders-lêers: koerantknipsel, *Die Transvaler*. s.a.

⁴¹ A.M. van Schoor, *Die Nasionale Boek*, S.Strijdom, *My man, Hans Strijdom*, p. 88.

⁴² NASA, Pretoria. A 131 4: Koerantknipsel. 'n *Dagtaak van mev. Strijdom*, 1958-01-20.

⁴³ M. Maartens, *Marike, a journey through summer and winter*, p. 45.

⁴⁴ NASA, Pretoria. A 131, 4 : Koerantknipsel. 'n *Dagtaak van mev. Strijdom*, 1958-01-20.

⁴⁵ G. Coetsee, *Hans Strijdom, lewensloop en beleid van Suid-Afrika se vyfde Premier*, pp. 38-39.

ongelukkig raak as 'n soutpot leeg, klam of te klein was. Volgens hom moes daar 'n wet gewees het wat die werking en grootte van soutpote beheer.⁴⁶

Hy was 'n man vir die buitelug en het graag gaan stap en na die inheemse bome gekyk. Hy en mev Strijdom het in hulle jonger dae graag teen Tafelberg uitgeklim, maar hy was nie lief vir jag of hengel nie. Hy het laggend opgemerk dat hengel " 'n lui man se werk is."⁴⁷

Hy was 'n rustelose gees wat nie bedags kon slaap nie. So vertel FW de Klerk dat Strijdom tydens familievakansies in die Nasionale Krugerwildtuin die kinders op opvoedkundige uitstappies geneem het, wanneer die ander grootmense middagslapies geneem het. By dié geleentheid het hy hulle die name van die bome probeer leer.⁴⁸ Hy kon nie maklik of lank slaap nie en was lank voor sonop aan die werk, was diep godsdienstig en 'n gesinsman by uitnemendheid, hy het nie gerook nie en selde alkoholiese drank gebruik⁴⁹ Soms het hy aan sy kinders in Libertas tafelwyn bedien, want hy het gevoel dat kinders van hulle ouers moes leer hoe om drank te hanteer.⁵⁰

Die gebruik van alkoholiese drank deur die Malan- en Strijdom-egpaar was so beperk dat die drank aangekoop vir die koninklike besoek van 1947 teen 1956 nog steeds by Libertas geberg was. Die huishouding het dit aan die Departement van Buitelandse Sake aangebied, aangesien die huishouding self dit nie sou gebruik nie. Die Departement van Buitelandse Sake kon dit dan gebruik as hulle hooggeplaaste buitelandse gaste onthaal. Met die inspeksie van die drank is gevind dat die grootste hoeveelheid daarvan al so agteruitgegaan het dat dit eintlik onbruikbaar was.⁵¹

B DIE STRIJDOMS IN LIBERTAS

Of sy Libertas of Grootte Schuur verkies het, het mev Strijdom diplomaties geantwoord dat sy liefs geen vergelyking tussen hulle wou tref nie, aangesien elkeen sy eie aantreklikhede gehad

46 Strijdomhuisargief, Nylstroom: Ongepubliseerde notas, s.a.

47 G. Coetsee, *Hans Strijdom, lewensloop en beleid van Suid-Afrika se vyfde Premier*, pp. 38-39.

48 F.W. de Klerk, *Die laaste trek – 'n nuwe begin*, p. 41.

49 W.J.de Kock (red.), *Suid-Afrikaanse biografiese woordeboek*, III, p.793.

50 Strijdomhuisargief, Nylstroom: Ongepubliseerde notas, s.a .

51 NASA, Pretoria. EM 4/2 153 : Sec.Treasury - G.S. Oosthuizen, Sec.PM, 1956-03-04.

het.⁵² Vir die skrywer van die boek *Groote Schuur - great granary to stately home* moes die inwoning in Groote Schuur vir Strijdom met sy openlike anti-Britse gevoel, maar moeilik gewees het, aangesien die woning so duidelik Victoriaans is.⁵³ In dié sin het Strijdom hom seker baie meer tuis gevoel in Libertas met sy eg Afrikaanse geskiedenis. Hulle het Kerskaartjies uitgestuur waarop die naam Libertas op die buitekant gedruk was.⁵⁴

Groote Schuur was in elk geval 'n museum met baie waardevolle en onvervangbare artikels, waar hulle kinders Estelle en Gerhard altyd gevoel het dat niks aangeraak mag word nie.⁵⁵

'n Bekommerde Parlements lid het een aand laat by Libertas verbygery en aangesien die Premier se kantoorlig nog gebrand het, besluit om oor sy probleem met hom te gaan praat. Die Premier self het die voordeur oopgemaak en aangebied om vir hulle te gaan koffie maak. Dit was duidelik dat hy baie goed bekend was met die inhoud van die kombuiskaste en die yskas. Hy het dikwels laat wakker gebly en dan nie van die personeel verwag om hom te bedien nie. Hy het aan 'n familielid vertel dat hy voordat hy getroud was, baie goed na homself omgesien het en dat hy dit steeds kon doen.⁵⁶

1. *Inrigting*

In 1956 doen die Transvaal-museum navraag oor stukke porselein, silwer en geskenke wat Hertzog ontvang en na bewering in Libertas agtergelaat het toe sy Premierskap voltooi was.⁵⁷

Die Kantoor van die Eerste Minister het geantwoord dat die Museum verkeerd ingelig was aangesien Libertas nie in Hertzog se tyd voltooi is nie en hy nie daarin gewoon het nie. Dit was ook onwaarskynlik dat Hertzog enige van sy persoonlike eiendom sou geskenk het om daar bewaar te word.⁵⁸ Indien daar wel artikels was wat deur Hertzog geskenk was, wou die Eerste Minister dit eers self besigtig voordat hy 'n besluit daaroor neem. Die Museum is daarop gewys dat Libertas en Groote Schuur op sigself museums is, aangesien waardevolle artikels van die

⁵² NASA, Pretoria. A 131 4 : Artikels in pers en uitsaaiwese, 1955.

⁵³ P.B. Simons, *Groote Schuur, great granary to stately home*, p. 32.

⁵⁴ Strijdomhuisargief, Nylstroom: Ongepubliseerde notas, s.a.

⁵⁵ P.B. Simons, *Groote Schuur, great granary to stately home*, p. 32.

⁵⁶ Strijdomhuisargief, Nylstroom: Ongepubliseerde notas, s.a.

⁵⁷ NASA, Pretoria. EM 4/2 154: EM - K.Roodt - Coetzee, Transvaal Museum, 1956-03-01.

⁵⁸ NASA, Pretoria. EM 4/2 154: Transvaal - Museum - Eerste Minister, 1956-03-15.

Eerste Ministers daar bewaar word en vir besigtiging deur die publiek beskikbaar is. In 'n nota onderaan die brief is die huiskelner gevra om die betrokke items aan Strijdom uit te wys.⁵⁹ Watter items aan Strijdom getoon is, is onbekend maar items wat deur Hertzog aan die woning geskenk is, is vandag nog in Libertas te sien, soos die inkstander en die goud-en-silwer-voëls. Die bewys van die ereburgerskap van Londen wat aan Hertzog toegeken is, is egter nie meer in die woning nie.

In 1954 word die Bybel wat deur die eggenote van wyle senator TC Stoffberg aan Malan gegee is aan Malan teruggestuur. Die huishouding was onder die indruk dat dit Malan se persoonlike eiendom was en dat dit as sodanig nie in Libertas kon bly nie.⁶⁰ Malan het geantwoord dat die Bybel nie sy persoonlike besitting was nie, maar vir die Eerste Minister as bewoner van Libertas bedoel was. Dit moes met groot onthale in die eetkamer gebruik word. Dit was dus vir 'n spesifieke plek in Libertas bedoel en moes daar gehou word.⁶¹

Op 2 Augustus 1956 is 'n rusbank en twee stoele van tambotiehout deur die weduwee van kaptein JJ Naudé, hoof van die spioenasiediens van die ZAR gedurende die Anglo-Boereoorlog, aan Strijdom oorhandig. Die meubels is op Zeerust gemaak deur 'n plaaslike persoon wat nooit enige formele opleiding as skrynwerker gehad het nie. Voor sy dood het Naudé die wens uitgespreek dat die meubels aan Strijdom, met wie hy goed bekend was, geskenk moes word. Dit is in Libertas gebruik.⁶²

Die Strijdoms het geen groot veranderings in Libertas aangebring nie. Selfs toe die ampswoning geverf is, het hulle vereis dat die kleurskema dieselfde moes bly soos dit tot in daardie stadium was.⁶³ 'n Nuwe tapyt vir mev Strijdom se privaat sitkamer is uit Brittanje bestel⁶⁴ en 'n staande leeslamp en enkele stukke porselein moes aangekoop word.⁶⁵

⁵⁹ NASA, Pretoria. EM 4/2 154: K. Roodt - Coetzee - J.P. Nel, 1956-05-30.

⁶⁰ NASA, Pretoria. MEM: Priv.sekr. EM - D.F. Malan, 1954-12-21.

⁶¹ NASA, Pretoria. MEM : D.F. Malan - Priv.sek. EM, 1954-12-30.

⁶² Libertaslêer, Libertas. T. Vorsterversameling P10/4 Deel I, s.a.

⁶³ NASA, Pretoria. EM 4/2 154: Scholtz - Aucamp, s.a.

⁶⁴ NASA, Pretoria. MGO 4 2/3/1-1: Minister PWD- Dir.PW, 1957-04-26.

⁶⁵ NASA, Pretoria. EM 4/2 154: Sekr.EM - N. du Buisson. Priv.sekr, 1957-11-23.

Die enigste klagte was dat die waterverhittingstelsel nie goed gewerk het nie. As gevolg van die lang sirkulasie-afstand van die warmwaterpepe het die water redelik lous by die badkamers aangekom. Die oplossing was om waterverhitters van 60 gelling (270 l) elk in die badkamers te installeer.⁶⁶

Tydens die Strijdom-jare is die twee tapisserieë *Middagskof* en *Koffietyd* vir Libertas aangekoop. *Middagskof* (fig.62) beeld Voortrekkers te perd langs 'n ossewa in die veld teen skemertyd uit en *Koffietyd* toon 'n Kaaps-Hollandse gewelhuys met paartjies wat kom kuier (fig.63).⁶⁷

Figuur 62: Middagskof.

Uit: NASA, Pretoria A131: Strijdomversameling 1910-1973.

Die twee tapisserieë van 9 voet by 7 voet (ongeveer 2,7m x 2m) is ontwerp en gemaak deur Juanita H Grant van Natal, wat ook 'n groot rol in die naaldwerk van die Voortrekkermonument gespeel het. In 1949 beskryf sy in 'n persoonlike brief die werke. Die man voor op die perd in *Middagskof* het volgens haar baie goed uitgekom. In Grant se eie woorde beeld *Koffietyd* 'n Kaaps-Hollandse woning met pragtige gewels en die allerliefste ou meneer in keil, manel, en wandelstok met mevrou aan sy arm, gekleed in 'n toentertydse lang rok met valletjies in pers sy, geborduurde sjaal en hoed uit. Volgens haar lyk hy soos generaal Hertzog. Grant het gevoel die

⁶⁶ NASA, Pretoria. MGO 4 2/3/1-1: EM - Dir.PW, 1955-08-17.

⁶⁷ NASA, Pretoria. MEM: Sekr. Departement van Onderwys, Kuns en Wetenskap - E. Wilken, Streekorganiseerder Afdeling Opvoeding vir Volwassenes, 1955-08-11.

werk was 'n "lady's piece" en die perde, gewere en osse van *Middagskof* het meer tot die man gespreek.⁶⁸

Kenners het die werke as 'n bietjie stereotiep, maar eg Suid-Afrikaans beoordeel. By party figure is 'n gebrek aan ritme en lewe en die kleure van een van die rokke was te skerp omdat dit nie met die geheel saamsmelt nie. In *Middagskof* was die kleure eg dié van die Karoo. Dit het die effek van die deinsrigheid teen skemeraand baie goed weergegee. Die wa se kleure was nogtans te skoon; dit het nie gelyk soos 'n wa wat al 'n lang tog agter die rug het nie. Die kunsgehalte was nie hoog nie, maar die beoordelaars het gevoel dat daar nie uit die oog verloor moes word nie dat borduurwerk 'n baie moeilike medium is om in te werk. Daar is besluit om aan te beveel dat beide werke aangekoop word, aangesien dit van nasionale belang was. Grant het £2000 elk gevra, maar die paneel kenners het aanbeveel dat die staat haar net 800 en 850 ghienies aanbied.⁶⁹ Die staat het haar uiteindelik 1000 ghienies vir *Koffietyd* en 750 ghienies vir *Middagskof* aangebied.⁷⁰

⁶⁸ Libertaslêer. Brief van J.H. Grant aan Nellie, Amanzimtoti, 1994-03-27.

⁶⁹ NASA, Pretoria. MEM: Sekr. Departement van Onderwys, Kuns en Wetenskap - E. Wilken, Streekorganiseerder Afdeling Opvoeding vir Volwassenes, 1955-08-11.

⁷⁰ NASA, Pretoria. MEM: Privaatsekretaris EM - Priv. sekr PW, 1956-01-16.

Figuur 63: Koffietyd.

Foto: X. Barnard, 1999.

In Januarie 1956 het die Tesourie toestemming verleen vir die aankoop van die werke van mnr. Grant – mev Grant was reeds oorlede - maar dit is eers in Augustus aangekoop na ‘n brief van Strijdom aan die Minister van Openbare Werke, J de Klerk, om hom daaraan te herinner.⁷¹ Teen Oktober 1956 is dit per spoor van Durban na Libertas versend.⁷²

Grant het die aanbod aanvaar, want sy vrou het gevoel het dat dit aan die volk behoort het en dat dit in ‘n gepaste plek moes hang. Sy het haar vroeër so daaroor uitgedruk: “want onthou tog ek is Afrikaner gebore en getogen.”⁷³ Die twee tapisserieë het tot in die tyd van president Mandela in die woning gehang.

⁷¹ NASA, Pretoria. MEM: J.de Klerk - J.G. Strijdom, 1956-08-21.

⁷² NASA, Pretoria. MGO 4 PW 2/3/1-1: EM - H.S.J. van Wyk, waarnemende Dir.PW, 1956-10-30.

⁷³ Libertaslêer, Libertas. Brief van J.H. Grant aan Nellie, Amanzimtoti, 1994-03-27.

2. Tuine

Strijdom en sy vrou het graag gestap en hulle het vroeër tydens hulle huwelik dikwels Tafelberg uitgeklim. As hy smiddae van kantoor af gekom het en deur die tuine van Libertas gery het, het hy elke arbeider en tuinier gegroet. Sy hond, 'n geskenk van 'n vriend, het hom dan eerste bestorm. As hy in die tuine gewandel het, was die hond altyd by Strijdom.⁷⁴

Strijdom, die natuurliefhebber, het sy hand oor die tuine van Libertas en Grootte Schuur gehou. Hy het kort nadat hy by Grootte Schuur ingetrek het, besef dat die tuine gevul was met uitheemse bome. Hy het dadelik gevra dat meer inheemse bome aangeplant word.⁷⁵ In 1955 is vier bome in Libertas se tuine wat as ongewens beskou is, verwyder en deur geskikter inheemse bome vervang.⁷⁶

Mevrou Strijdom het gevra dat die tuine van Libertas van die volgende jaar af plukblomme en groente aan die huishouding moes verskaf.⁷⁷ In Libertas kon Strijdom nooit by 'n blommerangskikking verbyloop sonder om dit te bewonder en die verantwoordelike dame geluk te wens en te bedank nie.⁷⁸

Die woning se terrein was op daardie tydstip nog redelik toeganklik vir die publiek. In 1956 is gekla oor die 'naturelle' wat deur die hek aan die oostekant van Libertas verby die tennisbaan na Soutpansbergweg loop. Daar is gevra dat die hek na ure gesluit word en mense verbied word om te eniger tyd deur die terrein te loop.⁷⁹ Die oplossing was om 'n swart konstabel by die hek te plaas om diegene weg te wys wat daar wou deurstap. Daar moes addisionele *Streng Privaat-kennisgewingborde* op die noordelike grens aangebring word en planne moes gemaak word om die noordelike en westelike grense van heinings te voorsien.⁸⁰

⁷⁴ G. Coetsee, *Hans Strijdom, lewensloop en beleid van Suid-Afrika se vyfde Premier*, pp. 38-39.

⁷⁵ G. Coetsee, *Hans Strijdom, lewensloop en beleid van Suid-Afrika se vyfde Premier*, p. 38.

⁷⁶ NASA, Pretoria. MEM: Priv.sekr PWD - Priv.sekr. EM, 1955-11-04.

⁷⁷ NASA, Pretoria. MGO 4 PW 2/3/1-1 : PWD - C.J. Liebenberg, Priv.sekr, 1957-11-11.

⁷⁸ NASA, Pretoria. A 131 15: Gedigte en lewensketse.

⁷⁹ NASA, Pretoria. MEM: Privaat sekretaris .PWD - G.A. Keyser, Priv.sekr EM, 1956-11-12.

⁸⁰ NASA, Pretoria. MEM: Sekr.EM - Priv.sekr PW, 1956-12-10.

3. *Onthale en besoekers aan Libertas*

Strijdom was ten gunste daarvan dat die ampswoning vir besoekers oopgestel word gedurende die tye wanneer dit nie bewoon is nie. Dit moes op dieselfde wyse geskied as wat met Grootte Schuur die geval was.⁸¹ Wat met die aanbeveling gebeur het, is nie duidelik nie, maar 'n versoek deur die Emzimvubu Country School, Meadowlands, om Libertas slegs van buite te besigtig “to show and prove how happy parents and scholars are in Meadowlands”⁸² is afgekeur. Die rede daarvoor was dat die woning op daardie tydstip deur die gesin bewoon sou wees.⁸³

Die Strijdoms het graag besoekers aan Libertas ontvang. Studente van die Pretoriase Onderwyskollege (fig.64) en lede van die Nasionale Jeugbond is onthaal op versnaperinge en het vir die egpaar gesing.⁸⁴ Aan die leerlinge van die Doornfonteinskool by Nylstroom is koeldrank bedien⁸⁵ en die hoof van 'n ander skool is later op besoek aan die huis gevra om nie 'n toespraak tydens die besoek te hou nie. Die Strijdoms het nog 'n ander afspraak kort na die besoek gehad. Die leerlinge kon wel koeldrank drink en die woning besigtig.⁸⁶

81 NASA, Pretoria. MEM: Priv.Sekr. EM - Priv.Sekr. PW, 1958-05-01.

82 NASA, Pretoria. MEM: Chief Caretaker, Libertas - Principal Emzimvubu Country School, Meadowlands, s.a.

83 NASA, Pretoria. MEM: Pincipal E C School - G.A. Keyser, Priv.Sec, 1956-08-25.

84 NASA, Pretoria. A 131 4 : *Die Transvaler*, 1956-10-22.

85 NASA, Pretoria. MEM: Hooforganiseerder Opvoedkundige Skoolreisdien, Pta - J.P. Nel, Privaatsekr. EM, 1958-02-07.

86 NASA, Pretoria. MEM: Priv.sekr.EM - G. Grobbelaar, Hoof Rietfonteinskool, 1958-05-19.

Figuur 64: Studente van die Pretoriase Onderwyskollege saam met mev Strijdom.

Uit: NASA, Pretoria A131: Strijdomversameling 1910-1973.

Een van die belangrikste besoekers aan Libertas was prins Bernard van die Nederlande. Hy is getroud met die voormalige koningin van die Nederlande, Juliana. Hy het nie in Libertas oornag nie, maar was slegs vir 'n ete daar.⁸⁷

Een van die intieme huislike oomblikke in Libertas was die verlowing van die Strijdoms se dogter Estelle aan Thomas Langley (fig.65). Die verlowing is saam met familieleden en 'n klein groepie vriende in Libertas gevier en die gedagte was ook om in November 1958 in Libertas te trou. Ongelukkig is Strijdom dood voor die huweliksbevestiging en het die troue nie in Libertas plaasgevind nie⁸⁸ en is Estelle Strijdom nie met Langley getroud nie.

⁸⁷ Geskrewe inligting: S. van Zyl, Posbus 138, Clocolan, 9753, 1998-08-11.

⁸⁸ NASA, Pretoria. A 131 4: *Die Transvaler*, 1958-06-09.

Figuur 65: Estelle Strijdom en T. Langley met hulle verloving in Libertas, 1958-06-07.

Uit: NASA, Pretoria A131: Strijdomversameling 1910-1973.

Dit is in Libertas dat Strijdom deur sy dokter meegedeel is dat hy sy gesondheid van so 'n aard is dat hy uit die politiek moes tree of net met beperkte deelname aan die politieke lewe kon voortgaan. Strijdom het 'n paar minute deur die venster van die slaapkamer na die tuine van die stad uitgekyk en toe die dokter vir sy raad bedank.⁸⁹

⁸⁹

P. Meiring, *Ons eerste ses Premiers*, p. 115.

4. *Dood van Strijdom*

In 1957 word hy in Pretoria ernstig siek met griep en longontsteking en die geneesheer skryf behandeling en rus voor. Dit bring mee dat hy die eerste Parlementsitting van 1958 nie kon bywoon nie.⁹⁰ Teen Januarie 1958 het hy reeds so herstel dat hy 'n dag op sy plaas kon deurbring.⁹¹ In 'n brief aan 'n familiëvriendin – Florence Amery van Londen - het hy hom so oor sy gesondheid uitgespreek: “I am afraid that during quite a number of years I have exerted myself too much and it is only natural having to pay the penalty now.”⁹² Later in 1958 word hy weer siek en hy moet as gevolg van 'n letsel aan sy hartklep in die bed bly. Hy is in die Volkshospitaal in Kaapstad opgeneem en 'n verdere terugslag lei tot sy dood op 24 Augustus 1958.⁹³

Sy vrou is ook gedurende die laaste weke van sy lewe in die hospitaal opgeneem. Sy is drie dae voor sy dood deur die hospitaalpersoneel gehelp om hom te gaan besoek, omdat hulle gemeen het dit sou hom goed doen om haar verbeterde gesondheid self te sien. Hy was baie bly om haar soveel beter te sien en sy oë het blou gevonkel. Hy was die volgende twee dae in 'n koma en sy laaste woorde aan haar was 'n sagte “Tot siens.”⁹⁴

Sy dogter onthou dat die routrein wat sy kis na Pretoria geneem het, twee of drie dae geneem het om sy bestemming te bereik, want dit moes op elke stasie stilhou sodat die mense rou kon betuig. Mense het die trein oral ingewag en het gehuil asof hulle 'n naasbestaande verloor het. Volgens haar was dit omdat die mense kon aanvoel dat haar pa 'n warmte vir sy volk gehad het.⁹⁵

Die gesin het tydens die begrafnis nog in Libertas gewoon. 'n Diens is in die amfiteater by die Uniegebou gehou en vandaar af het die stoet na die kerkhof in Kerkstraat-Wes beweeg. Voor die beeld van Paul Kruger, die staatsfiguur wat Strijdom so bewonder het, het die stoet vir tien

⁹⁰ W.J. de Kock (red.), *Suid-Afrikaanse biografiese woordeboek*, III, p. 792.

⁹¹ NASA, Pretoria. EM 4/2 154: Persoonlike brief Gideon - Bokkie, Pretoria 1958-01-29.

⁹² Strijdomhuisargief, Nylstroom: Ongepubliseerde notas, s.a.

⁹³ W.J. de Kock (red.), *Suid-Afrikaanse biografiese woordeboek*, III, p.792.

⁹⁴ A.M. van Schoor, *Die Nasionale Boek*, p. 90.

⁹⁵ H. Retief, My Pa, die Premier, *Sarie*, 1990-02-07, p. 17.

minute stilgestaan en daarna voortbeweeg. ‘n Handvol grond van Strijdom se plaas is oor sy kis gestrooi.⁹⁶

‘n Groot teleursteling vir Strijdom was dat hy nooit ‘n republiek kon uitroep nie. Met die verkiesing in 1958 was hy reeds ‘n baie siek man wat na die uitslag gesê het dat hy eintlik toe ‘n republiek moes uitgeroep het, maar “ek het nie die krag nie.”⁹⁷ Hy het gevoel soos Moses wat sy mense tot by die beloofde land gelei het, maar die voorreg daarvan nie kon smaak nie.⁹⁸

Strijdom se regeringstydperk was van korte duur en het hy nie veel tyd gehad om ‘n eie stempel op Libertas af te druk nie. Tog sou sy tyd van inwoning nie vir hom onaangenaam gewees het nie, aangesien Libertas en die woning op Nylstroom soveel ooreenkomste gehad het soos die houtvloere, groot ontvangsvertreke en die houtvensters en -deure. ‘n Mens kan die hand van Moerdyk baie duidelik in beide wonings sien.

⁹⁶ Strijdomhuisargief, Nylstroom: Ongepubliseerde notas, s.a.

⁹⁷ H. Retief, *My Pa, die Premier*, *Sarie*, 1990-02-07, p. 17.

⁹⁸ Strijdomhuisargief, Nylstroom: Ongepubliseerde notas, s.a.

HOOFSTUK VIII

LIBERTAS WORD 'N WARE GESINSWONING IN DIE TYDPERK VAN DIE VERWOERDS, 1958-1966

A HF VERWOERD EN GESIN

Hendrik Frensch Verwoerd is op 8 September 1901 in Amsterdam, Nederland, gebore en was die tweede kind van Wilhelmus Johannes Verwoerd en Anje Strik. Die Verwoerd-egpaar het in 1903 na Suid-Afrika geïmmigreer, waarskynlik as gevolg van Verwoerd se vader se simpatie met die Afrikaner en veral met die Boerestryd tydens die Anglo-Boereoorlog (1899-1902). Die Verwoerds het hulle in Wynberg in die Kaap gevestig waar WJ Verwoerd in die boubedryf was.¹ Hendrik Verwoerd het sy skoolopleiding aan die Wynberg High School for Boys begin en nadat sy ouers na Bulawayo verhuis het, dit aan die Milton High School in die destydse Rhodesië (nou Zimbabwe) voortgesit. Hier het hy as gevolg van sy Afrikaansgesindheid baie onaangenaamheid ervaar. Van 1917 tot 1918 was hy op Brandfort in die Vrystaat op skool nadat sy ouers daarheen verhuis het. Hier het hy hom in die Afrikaanse omgewing tuis gevoel. Hy het sy briljante skoolloopbaan met die matriekeksamen voltooi en in dié eksamen die eerste plek in die Oranje-Vrystaat en die vyfde plek in Suid-Afrika behaal.²

Verwoerd het begin om Teologie aan die Universiteit van Stellenbosch te studeer, maar het van rigting verander en hom in die Sielkunde bekwaam. In 1924 het hy die graad D.Phil. in Sielkunde behaal en is as lektor in Sielkunde aangestel. Twee jaar later het hy 'n studiebeurs verwerf en het in Duitsland aan die universiteite van Leipzig, Hamburg en Berlyn gestudeer. In 1927 is Hendrik Verwoerd in Hamburg, Duitsland met Elizabeth (Betsie) Schoombie getroud (fig.66). Hulle het mekaar sedert 1919 geken en was in 1925 saam dosente - hy in Sielkunde en sy in Afrikaans - aan die Universiteit van Stellenbosch. Uit die huwelik is agt kinders gebore van wie die eerste

¹ C.J. Beyers (red.), *Suid-Afrikaanse biografiese woordeboek IV*, p. 779.

² M. van Heerden, *Eerbetonings aan Suid-Afrikaanse Eerste Ministers (1910-1960)*, p. 117.

een kort na geboorte oorlede is.³ Aan die begin het dit met so 'n groot gesin maar moeilik gegaan en het Betsie Verwoerd na dié dae as die “lap-en-stop-dae” verwys.⁴

Figuur 66: Dr H.F en mev Betsie Verwoerd.

Uit: P. Meiring, *Ons eerste ses Premiers* (Kaapstad & Johannesburg, 1972), teenoor p. 105.

Die vrou agter die man moet nooit misgekyk word nie, veral nie as daardie vrou Betsie Verwoerd was nie. Volgens G.D. Scholtz sou “ ‘n diepe en innige sielegemeenskap hulle tot sy (Verwoerd se) dood verbind.” Haar dagboekinskrywing van 8 Maart 1964 maak dit duidelik: “Vandag so ‘n heerlike rustige Sondag saam, net ons twee. Lekker rondgeloopt, baie gesels in ‘n besondere kameraadskaplike gees. So baie saam deurgemaak, so saamgegroeï, sulke goeie maats.”⁵

³ M. van Heerden, *Eerbetonings aan Suid-Afrikaanse Eerste Ministers (1910-1960)*, p. 118.

⁴ H. Retief, *My Pa, die Premier, Sarie*, 1990-02-07, p. 18.

⁵ G.D. Scholtz, *Dr. Hendrik Frensch Verwoerd, 1901-1966, II*, p. 5.

Mevrou Verwoerd was vir haar man 'n groot bron van steun. Sy het selde voor hom gaan slaap en was altyd naby sodat sy kon help as dit nodig was. Soms het hy briewe of memorandumms aan haar gedikteer en sy het ook vertaalwerk en die nasien van Hansard-verslae gedoen. Wanneer sy iets gekontroleer het, was Verwoerd tevrede met die gehalte daarvan.⁶

Vir Wilhelm Verwoerd, die oudste van die sewe kinders, het sy ouers 'n ideale verhouding gehad. 'n Engelse dagblad het sy ma een keer as "vol van die gloed van geluk" beskryf. Wilhelm Verwoerd onthou hoe sy ouers in die aande in Libertas se tuine gaan stap het, waartydens Verwoerd sy gedagtes met sy vrou gedeel en georden het. Hulle was 'n besonder hegte, gelukkige gesin.⁷ Verwoerd het teenoor 'n vriend opgemerk dat sy kinders die grootste bydrae is wat hy en sy vrou aan die Suid-Afrikaanse nasie gelewer het.⁸

Vir die kunstenaar Tessa Lotter was dit opvallend hoe heg die band tussen die Verwoerd-gesin was. Volgens haar was Betsie Verwoerd die spil waarom alles gedraai het. Sy het alles wat moontlik is, gedoen sodat Verwoerd nie na huislike probleme ook moes omsien nie.⁹ Volgens Anna Boshoff, dogter van Verwoerd, het hy hom nie met mev Verwoerd se hantering van die huishouding ingemeng nie en haar selfs laat begaan as sy iets gedoen het wat hy nie so sou doen nie. Volgens mev Verwoerd het sy getrou om vrou en moeder te wees. Sy het doelbewus gekies om nie 'n professionele, sosiale of politieke lewe te volg nie. Haar belangrikste taak was om na haar man om te sien.¹⁰

In 1928 is Verwoerd as hoogleraar aan die Universiteit van Stellenbosch aangestel. Die Verwoerd-egpaar het Stellenbosch goed geken en het maklik daar aangepas. Volgens sy studente was hy 'n uitsonderlike dosent.¹¹ Aletta Johanna Neethling, privaat sekretaresse vir mev Maria Malan, was een van Verwoerd se studente. Sy het hom as 'n briljante dosent en mens beskryf.¹²

⁶ F. Barnard, *13 Jaar in die skadu van dr. H. F. Verwoerd*, pp. 17-19.

⁷ H. Retief, *My Pa, die Premier, Sarie*, 1990-02-07, p. 18.

⁸ M. van Heerden, *Eerbetonings aan Suid-Afrikaanse Eerste Ministers (1910-1960)*, p. 118.

⁹ A. Boshoff, *Betsie Verwoerd, die vrou*, p. 79.

¹⁰ Garry Allighan, *The private life of dr. Verwoerd, Personality*, 1961-03-23, pp. 23, 28.

¹¹ M. van Heerden, *Eerbetonings aan Suid-Afrikaanse Eerste Ministers (1910-1960)*, p. 118.

¹² Mondelinge mededeling: mev. A.J. Malan, Lynnwoodoord 72, The Hillside, 0001, Pretoria, 1996-10-17.

In dié tyd het Verwoerd by die armbankevraagstuk betrokke geraak. Na 'n studie van die vraagstuk het hy tot die besef gekom dat daar 'n dringende vraag na opgeleide maatskaplike werkers in Suid-Afrika bestaan het. Dit het gelei tot die totstandkoming van die Departement Sosiologie en Maatskaplike Werk aan die Universiteit van Stellenbosch. Hy was vyf jaar by die opleiding van maatskaplike werkers betrokke en het steeds by die armbankevraagstuk betrokke gebly.¹³

In 1936 het Verwoerd die eerste redakteur van die dagblad *Die Transvaler* geword. Hy het daarmee die eerste tree op sy politieke loopbaan gegee. Hy wou die republikeinse ideaal versterk en die armbankevraagstuk aan die Witwatersrand probeer oplos.¹⁴ Verwoerd het die koerant gebruik om in die oorlog 'n neutrale posisie te handhaaf. Wilhelm Verwoerd vertel dat sy vader daarom ongewild was by Afrikaners wat met die Duitsers gesimpatiseer het.¹⁵

Tenstanders van Verwoerd het hom gesien as 'n onwrikbare persoon wat vir geen oortuiging vatbaar was nie. Niks minder nie as 'n diktator.¹⁶ Wilhelm Verwoerd het sy vader nooit onbuigsaam gevind nie en beskou dit as een van die wanopvattinge oor hom. Die woorde van die Engelse pers wat Verwoerd as van "graniet" uitgebeeld het, sou sy vader as 'n kompliment beskou het (fig.67). Die Afrikaner het in daardie dae beginselvastheid baie belangrik geag. Sy oorredingsvermoë was legendaries, tog was hy intelligent genoeg om die verdienste van 'n redelike teenargument in te sien.¹⁷ Verwoerd se Kabinet is heeltemal deur sy intellek en sterk persoonlikheid oorheers. Kantaantekeninge deur hom op regeringsverslae is byna as heilig beskou en kon jare lank beleid beïnvloed.¹⁸

¹³ M. van Heerden, *Eerbetonings aan Suid-Afrikaanse Eerste Ministers (1910-1960)*, p. 119.

¹⁴ M. van Heerden, *Eerbetonings aan Suid-Afrikaanse Eerste Ministers (1910-1960)*, p. 119.

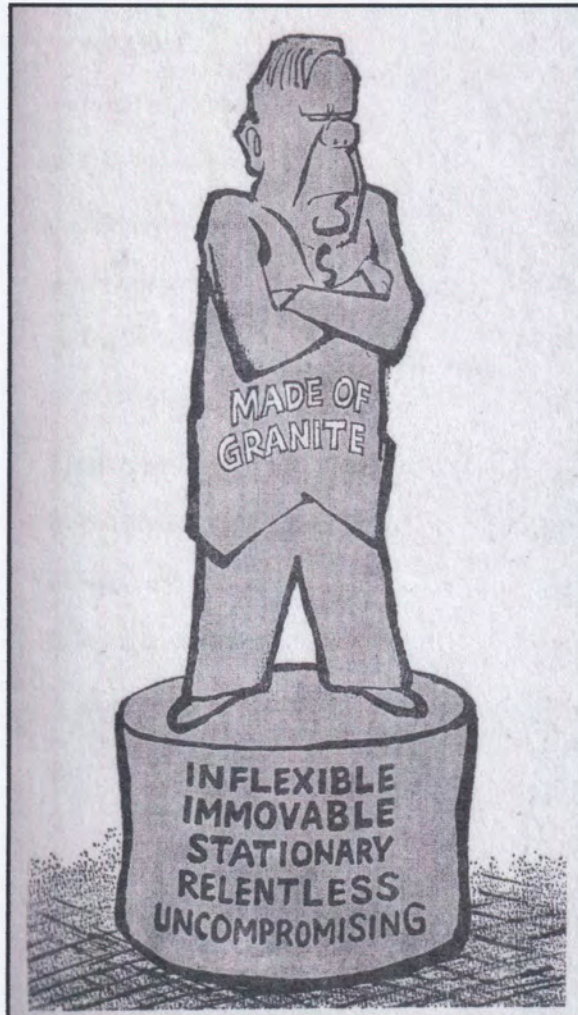
¹⁵ H. Retief, *My Pa, die Premier, Sarie*, 1990-02-07, p. 18.

¹⁶ C.J. Beyers (red.), *Suid-Afrikaanse biografiese woordeboek IV*, p. 779.

¹⁷ H. Retief, *My Pa, die Premier, Sarie*, 1990-02-07, p. 18.

¹⁸ F.W. de Klerk, *Die laaste trek – 'n nuwe begin*, p. 60.

Hy het grenslose selfvertroue gehad wat uit 'n diepe oortuiging en godsdienstige lewensopvatting gespruit het. Hy was innemend, vriendelik en nederig met persoonlike sjarme en lewensblyheid. Piet Meiring, wat vir jare met hom saamgewerk het, het getuig dat net so hartlik soos hy kon wees, net so hard kon hy wees. Sy geheue vir teenstand en teenstanders was lank en sy genade min.¹⁹

Figuur 67: Verwoerd uitgebeeld as 'n persoon met 'n onwrikbare wil.

Uit: G. Allighan, *Verwoerd - the end* (England, 1961), volg op titelblad.

¹⁹

C.J. Beyers (red.), *Suid-Afrikaanse biografiese woordeboek IV*, p. 779.

Volgens Helen Suzman, (1917-) vir ses en dertig jaar Parlements lid, was Verwoerd die enigste persoon waarvoor sy werklik bang was en sy vermoed dat dit ook vir Verwoerd se eie volgelinge en die hele Verenigde Party, toe die opposisie, gegeld het. Hy kon in die Parlement opstaan en 'n toespraak van twee uur hou sonder om na enige aantekeninge te verwys. Hy was 'n oortuigende spreker wat 'n mens byna van sy standpunt kon oortuig, al het jy nie soos hy, aan apartheid geglo nie.²⁰

In 1948 is Verwoerd tot senator verkies en in 1950 is hy as Minister van Naturellesake in Malan se Kabinet aangestel. In 1958, na die dood van sy vriend JG Strijdom, is hy tot Premier verkies. Hy het dit as die geleentheid beskou om Suid-Afrika na 'n republiek binne of buite die Statebond te lei. Op 9 April 1960 het 'n sluipmoordaanval op sy lewe plaasgevind. Hy is geskiet en in die kop gewond, maar het wonderbaarlik herstel. In Oktober 1960 het 'n referendum beslis dat die blanke bevolking van Suid-Afrika hom in sy ideaal van 'n republiek gesteun het. Die Statebondslande wou egter nie die Republiek van Suid-Afrika in die Statebond toelaat sonder dat die land sy rassebeleid verander nie. Daarop het Verwoerd verklaar dat Suid-Afrika uit die Statebond tree en op 31 Mei 1961 het die Republiek van Suid-Afrika tot stand gekom.²¹

²⁰ H. Suzman, *In no uncertain terms*, p. 65.

²¹ M. van Heerden, *Eerbetonings aan Suid-Afrikaanse Eerste Ministers (1910-1960)*, pp. 119-120.

Figuur 68: Verwoerd word na die sluipmoord-aanval uit die Parlement geneem.

Uit: J. J. J. Scholtz, *Die moord op dr. Verwoerd* (Kaapstad, 1967), p. 1.

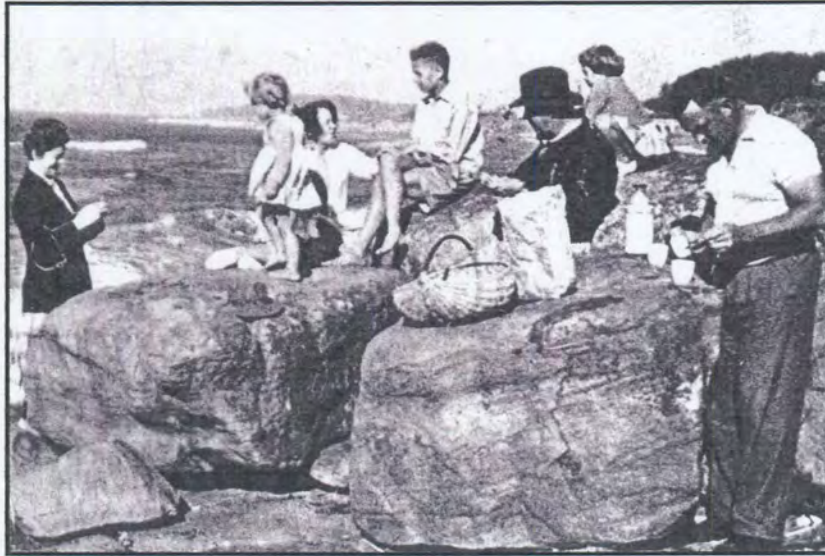
Projekte wat in sy ampstermyn aangepak is, het selfbestuur vir die Transkei, die Oranjerivierprojek, die stigting van 'n eie wapenbedryf en die bou van 'n eksperimentele kernreaktor ingesluit. Hy het ook die weg gebaan vir toekomstige onderhandelings met swart leiers deur sy samesprekings met die Premier van Lesotho, Leabua Jonathan, op 3 September 1966. Verwagtinge het bestaan dat 'n beleidsverklaring oor die samesprekings op 6 September gedoen sou word. Op dié dag is Verwoerd egter in die Parlement deur Demetrio Tsafendas, 'n immigrant uit Mosambiek, met 'n dolk doodgesteek (fig.68).²²

Sy kinders het hom as 'n gawe persoon ervaar wat nooit vir iemand 'n lelike woord te sê gehad het nie. Hy was die een na wie hulle gegaan het as een van hulle 'n doring in die voet of iets in die oog gehad het. Hy het as die "gesinsdokter" opgetree en hulle versorg. Mevrouw Verwoerd het nooit haar man herken in die beskrywing wat in die pers van hom gegee is nie. Volgens haar,

²²

M. van Heerden, *Eerbetonings aan Suid-Afrikaanse Eerste Ministers (1910-1960)*, pp. 122-123.

was hy altyd sorgsaam teenoor haar en hulle kinders. Haar enigste klagte was hulle te min tyd gehad het om saam deur te bring.²³

Figuur 69: Verwoerd op die strand saam met sy familie.

Uit: A. Boshoff, *Sekretaresse vir die Verwoerds* (Kaapstad & Pretoria, 1974), p. 158.

Verwoerd was 'n gesinsman wat graag tyd saam met sy gesin deurgebring het. Daar was altyd gesinsaktiwiteite, speletjies, stokperdjies en uitstappies. Hy het sy vriende uit sy familieverband gekies en sy vrou en sewe kinders was die mense op wie hy sy liefde uitgestort het (fig.69).²⁴

Hy het in 1942 - toe hy die redakteur van *Die Transvaler* was - 'n stuk grond, Wonderfontein, op die Transvaalse Hoëveld, naby Devon, gekoop en hom hoofsaaklik op suiwelboerdery toegespits. Daar kon hy ontspan en hom met sy vaardige hande besig hou.²⁵ Wilhelm Verwoerd het vertel dat sy pa die rit daarheen die heerlikste geselstyd gemaak het. Hy het altyd uitgesien daarna om sy Frieskudde te sien. Hy het die plaas nog in 1958 gehad toe hy Premier geword het, maar al hoe minder tyd gevind om daar deur te bring en dit verkoop. Vakansietye het hulle op

²³ Garry Allighan, The private life of Dr. Verwoerd, *Personality*, 1961-03-23, p. 23.

²⁴ Garry Allighan, The private life of Dr. Verwoerd, *Personality*, 1961-03-23, p. 23.

²⁵ G.D. Scholtz, *Dr. Hendrik Frensch Verwoerd, 1901-1966, II*, p. 5.

Bettysbaai deurgebring, waar sy pa tyd aan sy geliefkoosde tydverdryf - hengel - kon afstaan. Tydens sy koerantjare het hy ook tyd gehad om sy gunsteling Zane Grey-cowboyboeke te lees.²⁶

Hy het nie daarvan gehou om uithuisig te wees nie en het verkies om in sy eie bed te slaap. Naweke wou hy by die huis wees om saam met sy gesin deur te bring. Hy het gereeld in Brandfort by sy vader aangegaan en 'n hele dag daar deurgebring. By sulke geleenthede het hy sy vader se gunstelingsigare as geskenk saamgeneem.²⁷

Stokkiesdraai was die Verwoerds se vakansiehuis aan die oewer van die Vaalrivier in die distrik Vanderbijlpark (fig.70). Die woning en terrein is deur die Perskorporasie van Suid-Afrika aan die Verwoerds geskenk. Die rus- en uitspanningsplek is as blyk van waardering aan die Premierspaar geskenk en moes dien as wegkomplekkie wanneer hulle in Pretoria was. Verwoerd was baie ingenome met die stukkie grond en het dit as sy aftreepark gesien. Hy het begin om 'n klein boerdery op die been te bring. Hy het die naam van Vredeplaas na Stokkiesdraai verander omdat hy daar van sy amptelike pligte kon ontvlug.²⁸

Stokkiesdraai was nie 'n luukse huis nie, maar net gerieflik. Dit het groot vertrekke gehad en is van klip gebou. Die stoep het 'n pragtige uitsig op die rivier waarop Verwoerd graag met sy motorboot gevaar het. Voordat die woning aan die Verwoerds geskenk is, het dit 'n lang tyd leeg gestaan. Werk moes dus daaraan gedoen word voordat hulle dit in Julie 1965 kon betrek. Daar moes kaste ingesit word en die woning moes nuut geverf word. Muurpapier is uit Amerika vir die sitkamer en die hoofslaapkamer ingevoer. Baie van die meubels wat in die woning gebruik is, is deur vriende of organisasies aan die Verwoerds geskenk om in die woning te gebruik.²⁹

26 H. Retief, *My Pa, die Premier, Sarie*, 1990-02-07, p. 18.

27 F. Barnard, *13 Jaar in die skadu van dr. H. F. Verwoerd*, p. 25

28 M. van Heerden, *Stokkiesdraai*, pp. 28-31.

29 M. van Heerden, *Stokkiesdraai*, pp. 32-33.

Figuur 70: Stokkiesdraai.

Uit: M. van Heerden, *Stokkiesdraai* (Pretoria, 1984), p. 35.

Verwoerd het graag tyd op Stokkiesdraai deurgebring. Die grootste deel van die langnaweek voor Verwoerd se dood was die gesin juis op Stokkiesdraai. Hy was die naweek vol planne wat hy op die plaas wou doen en het orals op die plaas rondgeloop. Hy het na sy boerdery op die stukkie grond oorkant die rivier gaan kyk en 'n nuwe motorboot aangeskaf. 'n Amptenaar van die vistelery het opgedaag en almal het gehelp om die eerste visse vir 'n beplande vistelery in die dam te plaas. Sy toekomsplanne was nou verweef met die stukkie grond.³⁰

By Stokkiesdraai het hy saam met die messelaars gewerk wat 'n pomphuisie gebou het en later saam met hulle op boomstompe gesit en aan hulle sy beleid verduidelik. Hy het gemaklik met mense van alle stande oor die weg gekom en kon ontspanne met hulle gesels.³¹

Wilhelm het aan sy senator-vader vermeld dat die universiteitskoerant van Stellenbosch 'n aantal politici aan die woord wou stel waarvan Verwoerd een was. Hulle wou ook 'n Kaapstadse Parlements lid, Sam Kahn, gebruik om die Kommunistiese standpunt te stel. Verwoerd het geweier om verder saam te werk omdat hy nie met 'n man soos Kahn vereenselwig wou word

³⁰ J.J.J. Scholtz, *Die moord op Verwoerd*, p. 6.

³¹ G.D. Scholtz, *Dr. Hendrik Frensch Verwoerd, 1901-1966, II*, p. 19.

nie. Verwoerd het hulle aangeraai om eerder ‘n “moeite werd” Kommunis te kry. Hy het ‘n sekere jong advokaat van Johannesburg, Bram Fischer, aanbeveel.³²

B DIE VERWOERDS IN LIBERTAS

Op die vraag oor watter van die amptelike wonings sy as haar ‘tuiste’ beskou het, het mev. Verwoerd Libertas uitgesonder. Die woning was nuut en gebou met die Eerste Minister in gedagte. Dus was die ontwerp en uitleg van die woning baie meer kompak, modern en funksioneel as die ander verblyfplekke.³³ Volgens Annatjie Boshoff was die Verwoerds besonder lief vir Libertas. Hulle het dit as hulle ware tuiste ingerig omdat hulle hulle woning in Johannesburg vroeër verkoop het en dus geen ander verblyfplek gehad het tot veel later met Stokkiesdraai nie.³⁴

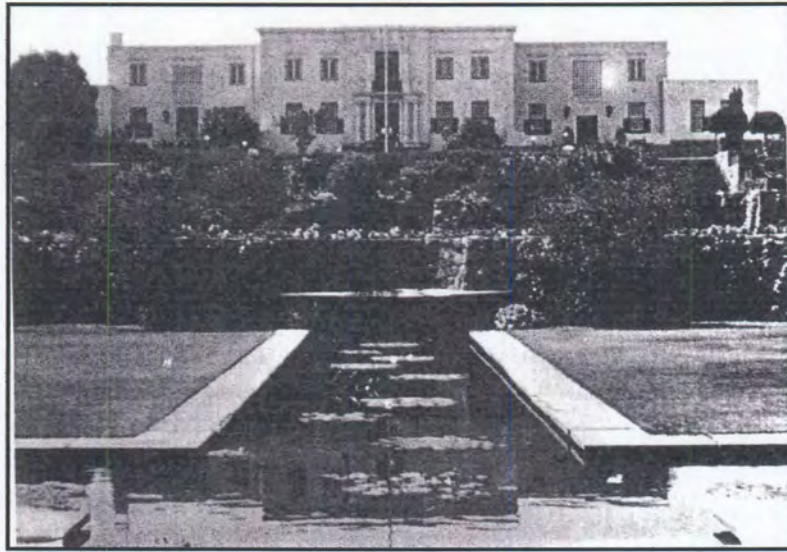
Na elke sitting van die Parlement was Libertas die familiewoning, want dan het die kinders na ses maande se koshuisinwoning huis toe gekom. Die tyd by Libertas het korter as by Groote Schuur gevoel, want dit was die skoolvakansies wat die Premierspaar gebruik het om saam met die kinders in die Nasionale Krugerwildtuin of by Bettysbaai of Stokkiesdraai deur te bring. Die verblyf in Libertas was ook besonder besig met die Nasionale Party se werksaamhede soos kongresse en verslagvergaderings. Mevrouw Verwoerd het haar man op talle van sy besoeke vergesel en daarom was onthale en besoekers aan Libertas baie minder as aan Groote Schuur.³⁵

³² H. Retief, *My Pa, die Premier*, *Sarie*, 1990-02-07, p. 18.

³³ Garry Allighan, *The private life of Dr. Verwoerd*, *Personality*, 1961-03-23, p. 28.

³⁴ Skriftelike mededeling: A. Boshoff, “Baie Dankie”, Posbus 116, Orania 8752, 12-08-1999.

³⁵ A. Boshoff, *Betsie Verwoerd, die vrou*, p. 77.

Figuur 71: Libertas tydens die verblyf van die Verwoerds.

Uit: A. Boshoff, *Sekretaresse vir die Verwoerds* (Kaapstad & Pretoria, 1974), p.12.

Die kleiner sitkamer aan die oostekant van die ampswoning teenoor Verwoerd se studeerkamer, het onder almal as die familiesitkamer bekend gestaan. Dit is die vertrek wat deur die seuns wat nog in die woning was, gebruik is vir hulle skoolaktiwiteite en hier is die kinders en kleinkinders ontvang wat kom kuier het. Die oostelike stoep aangrensend aan die sitkamer, is ook dikwels met die kuiers gebruik. Dit is waar die egpaar na ete saans vir 'n rukkie ontspan het en as dr Verwoerd dan weer gaan werk het, was sy eggenote naby aan hom. Mevrouw Verwoerd het die vertrek gebruik om korrespondensie af te handel, te lees en later in die aand weer saam met haar man tee te drink. Hulle het gewoonlik baie laat gaan slaap omdat sy vir hom gewag het om sy werk af te handel. Dan het hulle saam gaan slaap.³⁶

Na sy tuiskoms saans en 'n vroeë aandete, sou hulle in die klein sitkamer na die radio luister. Hier het hy dan met sy kop op haar skoot gelê en sy moes met sy hare speel. Baie gou sou hy aan die slaap raak en heerlik slaap tot met die nege-uurnuus. Dan het hy in die studeerkamer aan briewe, verslae en toesprake gaan werk en koerante gaan lees. Hy het dikwels tot vroeg in die oggend gewerk. As mev Verwoerd gekla het omdat hy nog die vrag koerante in die aand wou

³⁶

Skriftelike mededeling: A. Boshoff, "Baie Dankie", Posbus 116, Orania 8752, 12-08-1999.

lees, het hy opgemerk dat sy nie moet neul nie, dit was sy werk. Hy moes weet wat in die wêreld aangaan.³⁷

Wanneer Verwoerd iets gedikteer het, het hy dikwels kaalvoet op en af in die vertrek gestap. As hy agterstallige leeswerk moes inhaal, het hy sy skoene en kouse uitgetrek, sy das afgehaal en op die rusbank gaan lê; dikwels met sy kop of voete op mev Verwoerd se skoot, terwyl sy met haar eie dinge aangegaan het. So het hulle saam gelees of gesels. Verwoerd het nie baie ure in die bed deurgebring nie, maar hy het goed geslaap. Hulle het altyd 'n vroeë ontbyt in hulle slaapkamer gehad en dan die oggendkoerante gelees.³⁸

Mevrou Verwoerd het nooit afsprake gemaak wat met haar man se program sou bots nie. Hy het op sy beurt verkies dat die kookus van die Nasionale Party nie middagete-afsprake met hom maak nie, want hy wou die tydjie tuis saam met sy vrou deurbbring. Hulle het geen middagete-afsprake aanvaar nie.³⁹ Sy het ook nooit uitgegaan as hy tuis was nie en gesorg vir hulle gereelde stappie in die tuin.⁴⁰

Hulle het, as hy tyd gehad het, deur al die Libertas-tuine gestap, rantjie en al. By Groote Schuur het hulle deur die hele landgoed en die omliggende strate gestap. Verwoerd was baie gesteld op die vertroulikheid van Kabinetsvergaderings en ander belangrike gesprekke. Mevrouw Verwoerd het gevoel dat, hoewel sy baie nuuskierig was, sy haar man nooit kon uitvra nie. As hy wel soms op hulle wandeling deur die tuine sake met haar bespreek het, het sy dit waardeer. Dit het haar vrese verdryf dat hulle mekaar dalk sou verloor.⁴¹

Mevrou Verwoerd het nooit die taak om kinders groot te maak aan bediendes oorgelaat nie. Dit was haar taak en voorreg as moeder. Daar het altyd 'n natuurlike en gemaklike atmosfeer geheers. Die eenvoudige dinge in die lewe is by die kinders ingeskerp. Hulle moes alles vir hulleself doen. Hulle moes nie van die bediendes verwag om hulle beddens op te maak of hulle

³⁷ A.M. van Schoor, *Die Nasionale Boek*, p. 118.

³⁸ F. Barnard, *13 Jaar in die skadu van dr. H. F. Verwoerd*, pp. 17-19.

³⁹ A. Boshoff, *Betsie Verwoerd, die vrou*, p. 115.

⁴⁰ A. Boshoff, *Sekretaresse vir die Verwoerds*, p. 38.

⁴¹ A.M. van Schoor, *Die Nasionale Boek*, pp. 118-119.

skoene skoon te maak nie. So het Wynand self in Libertas se agterplaas gewerskaf om sy fiets vir die rit skool toe gereed te kry. Wynand was die enigste Verwoerdkind wat in Libertas ingewoon het. Hy het eksperimente in die kombuis op die stoof, sommer so tussen die kospotte, begin uitvoer. Een keer het hy selfs 'n stinkbom in die woning laat afgaan. Sy ouers het 'n plan gemaak en 'n klein pakkamertjie is afgestaan as sy eie 'laboratorium'. Hy moes dit met sy sakgeld inrig.⁴²

Die klein eetkamer aan die einde van die gang naby die kombuis het ook as die familie-eetkamer bekend gestaan. Die Verwoerds het hulle etes baie geniet en rondom die ronde tafel is kopstukke gesels en saam met die kinders gekuier. Die formele eetkamer is net met besondere familiegeleenthede gebruik of as daar te veel mense vir die klein eetkamertjie was, gewoonlik Sondag. Geleenthede in die formele eetkamer was baie spesiaal. In die formele eetkamer het die gesin ook vir laas vir middagete saamgekom na Verwoerd se begrafnis, om daarna vir goed van Libertas afskeid te neem.⁴³

Die kinders en kleinkinders, asook hulle vriende, was welkom by Libertas. Die dogters en kleindogters kon met vrymoedigheid die kinders by Libertas aflaai wanneer dringende dokters- of ander afsprake nagekom moes word. Dikwels moes hulle vir ete bly om ook sommer vir 'Pappa' te sien. Toe Anna 'n operasie moes ondergaan, is die vier klein Boshoffies Libertas toe vir die tydperk. Daar kry hulle nog waterpokkies ook! Oupa Verwoerd het minder tyd gehad, maar het met die kleintjies op die grasperk gaan stap, hulle in die lug geswaai of sommer net 'n bietjie gesels.⁴⁴

Sondag was ook gesinsdae, wanneer die familie na die oggendkerkdiens vir die dag hulle ouers besoek het. Op dié dae het hulle nie besoekers uitgenooi of toegelaat nie. Hulle het die dag vir die tradisionele gesinsamesyn opsy gesit.⁴⁵ Na ete sou almal op die stoepe in gemakstoele sit en

⁴² A. Boshoff, *Sekretaresse vir die Verwoerds*, pp. 40-41.

⁴³ Skriftelike mededeling: A. Boshoff, "Baie Dankie", Posbus 116, Orania 8752, 12-08-1999.

⁴⁴ A. Boshoff, *Sekretaresse vir die Verwoerds*, pp. 46, 48-49

⁴⁵ Garry Allighan, The private life of Dr. Verwoerd, *Personality*, 1961-03-23, p. 28.

ontspan. Later sou hulle na die een of ander mooi deel van die tuin stap voordat die Premierspaar gaan rus en almal uiteengegaan het.⁴⁶

Dit was altyd 'n groot gebeurtenis as die hele familie saamgekom het om 'n paar dae bymekaar deur te bring. By sodanige geleenthede het Verwoerd saam met die kinders tennis en krieket gespeel.⁴⁷

Annatjie Boshoff het gevoel dat haar kantoor baie goed geleë was, want kommunikasie was die hartklop van die telekommunikasie- en administratiewe bedrywigheede en direk aan mev Verwoerd, die huishouding en Verwoerd se kantoor gekoppel.⁴⁸

1. *Inrigting*

Dr en mev Verwoerd het graag die skilderye en meubels in Libertas verskuif. Hulle het dit geniet om met die kunswerke te 'speel'. Hulle het sowel hulle eie versameling as die staat se skilderye dikwels laat in die aand rondgeskuif. Verwoerd het sommer in die aand die meubels in die personeel se kantore ook verskuif. In die oggend het die personeel die verskuiwings ontdek of Verwoerd het hulle gevra of hulle al gesien het hoe die woning nou lyk.⁴⁹ So is die borsbeeld van generaal Louis Botha, (kunstenaar onbekend), wat gedurende April 1962 in Libertas was, deur die Premier na Kaapstad geneem waar dit in die Parlementshuis uitgestal sou word.⁵⁰

Wanneer Verwoerd in 'n meubelskuifgees was, is die polisieman aan diens ingeroep om te help waar mev Verwoerd nie kon help nie. Verwoerd het dikwels gehelp met die huishouding. So het hy self op die naat van sy rug gelê om met die verstelling van die eetkamertafels te help.⁵¹ Die personeel het dikwels gesien hoe hy 'n skildery wat skeef hang of 'n meubelstuk wat nie op sy regte plek staan nie of 'n ornament wat skeef was, op sy plek terugskuif. Hy was 'n man wat van netheid gehou het en aan die begin van hulle huwelik het dit mev Verwoerd se lewe baie moeilik

⁴⁶ Skriftelike mededeling: A. Boshoff, "Baie Dankie", Posbus 116, Orania 8752, 12-08-1999.
⁴⁷ G.D. Scholtz, *Dr. Hendrik Frensch Verwoerd, 1901-1966, II*, p. 4.
⁴⁸ Skriftelike mededeling: A. Boshoff, "Baie Dankie", Posbus 116, Orania 8752, 12-08-1999.
⁴⁹ A. Boshoff, *Sekretaresse vir die Verwoerds*, pp. 70, 155.
⁵⁰ NASA, Pretoria. EM 4/2 154: Sekr.Buitelandse Sake - Sekr.PW, 1962-08-22.
⁵¹ A. Boshoff, *Sekretaresse vir die Verwoerds*, p. 70.

gemaak, maar met tyd het sy daaraan gewoon geraak. Dit is maklik vir 'n kantoor om netjies te bly, maar 'n woning is moeiliker. Sy het dus maar geleer om met hom saam te leef en net elke aand voordat hy tuisgekom het, vinnig alles netjies gemaak.⁵²

Wanneer veranderinge aan die binnenshuiseversiering gemaak moes word is die besluite deur beide Verwoerds geneem. Verwoerd was baie belangstellend met definitiewe idees en het meermale die woord gevoer. Hulle was baie spaarsaam en moes dikwels aangeraai word om iets te vervang. Voorbeelde van gordyne, matte en materiale is deeglik bestudeer en in die aande saam bespreek. Hulle het opsies wat te duur was, verwerp, want dit was staatsgeld wat gebruik word.⁵³ Baie nuwe meubels is nie vir Libertas aangeskaf nie. Die meubels in Verwoerd se kantoor was in sy voorganger se leeftyd al oud, maar hy het gevoel dat nuwe meubels nie nodig was nie. “Waarom nou daardie uitgawe vir ‘n bietjie prag en praal aangaan?” was sy woorde.⁵⁴

Mevrou Verwoerd het elke interessante meubelstuk in Libertas geken en kon breedvoerig en ingelig oor die tapisserieë in die woning gesels.⁵⁵

Een van die eerste probleme waarmee die nuwe inwoners van Libertas te doene gekry het, was die polemieë oor 'n skildery deur Winston Churchill wat in Libertas gehang het. Churchill het dié skildery van die piramides gemaak met sy besoek aan Egipte in 1943 en twee daarvan aan generaal JC Smuts geskenk. Volgens die seun van Smuts het sy vader een skildery in Libertas en die ander een in Doornkloof geplaas. Volgens hom was daar geen sprake daarvan dat dit formeel aan Libertas geskenk is nie. Smuts het nooit gedurende sy leeftyd die skildery teruggeëis nie en die Smuts-gesin het dit na sy dood in Libertas gelaat. Hulle het gevoel dat dit die mees gepaste plek vir die skildery was, maar dit het nie beteken dat hulle afstand van die eiendomsreg daarvan gedoen het nie. Die feit dat min Churchill-skilderye in private besit was, was 'n aanduiding van die persoonlike vriendskap tussen Churchill en Smuts. Nie een van Churchill se skilderye is aan regerings- of openbare liggame geskenk nie. Churchill se gevoelens oor die aangeleentheid was welbekend. Die skildery in Libertas kon dus ook nie as die eiendom van die staat beskou word

⁵² Garry Allighan, *The private life of Dr. Verwoerd*, *Personality*, 1961-03-23, p. 29.

⁵³ A. Boshoff, *Sekretaresse vir die Verwoerds*, p. 69.

⁵⁴ F. Barnard, *13 Jaar in dr. H.F. Verwoerd se skadu*, p. 158.

⁵⁵ A. Boshoff, *Betsie Verwoerd, die vrou*, p. 78.

nie. Die skildery is na Smuts se dood aan sy seun en naamgenoot bemaak en hoewel hy gevoel het dat die skildery maar in Libertas kon hang, moes die eiendomsreg daarvan duidelik bepaal word.⁵⁶

Met 'n grondige ondersoek deur die huishouding self, kon geen bewyse gevind word dat die skildery aan Libertas behoort het nie. Daar is aanbeveel dat JC Smuts (junior) gevra moes word om sy skildery in besit te kom neem, aangesien die staat nie die verantwoordelikheid vir private eiendom wou aanvaar nie. Die Premier het die wens uitgespreek dat die oorhandiging van die skildery sonder ophef of publisiteit moes geskied en definitief ook nie by Libertas moes plaasvind nie. Die saak moes met die grootse omsigtigheid gehanteer word om te voorkom dat aanstoot geneem word.⁵⁷

Die skildery op sigself is nie as 'n kunswerk van hoogstaande gehalte beskou nie, want "Churchill is nie eintlik 'n kunstenaar op hierdie gebied nie." Tydens 'n onthaal in 1950 in Libertas het Malan al bepaalde eienaardighede van die skildery aangetoon soos dat die piramides in die lug hang en dat die son aan die verkeerde kant geplaas is. Ongunstige kommentaar van besoekers uit die Verenigde Koninkryk is ook oor die kunswerk gehoor en 'n hele polemieks het in die media oor die besitreg van die skildery ontstaan. Daar het dus geen rede bestaan waarom die Departement van Openbare Werke die skildery moes behou nie.⁵⁸

Die skildery is aan die Smuts-gesin terugbesorg. Een van die skilderye is nog in die besit van Smuts se dogter, mev Mary Tait, en die ander is geskenk aan die Universiteit van die Witwatersrand, wat dit in die voorportaal van Jan Smuts House gehang het. Die skildery is egter later uit die raam gesny en het verdwyn.⁵⁹

Dit is moontlik dat die verwarring oor die kunswerke in Libertas aanleiding gegee tot die opdrag dat 'n inventaris van al die kunswerke in die ampswoning gemaak moes word.⁶⁰ Die lys van

⁵⁶ NASA, Pretoria. EM 4/2 154: Dir.PWD - J.C. Smuts, 1958-11-24.

⁵⁷ NASA, Pretoria. EM 4/2 154: G.S. P. Oosthuizen - T.C. de Vries, 1959-04-17.

⁵⁸ NASA, Pretoria. EM 4/2 154: Koos - Gawie (G.S. Oosthuizen), 1959-03-05.

⁵⁹ P. Grimbeeck, *Recreating the historic house interior*, p. 31.

⁶⁰ NASA, Pretoria. EM4/2 154: Hoofrekenmeester - Sekr.PWD, 1963-08-27.

kunswerke van November 1963 het die kunswerke in Libertas en Groote Schuur ingesluit. Van die een en veertig kunswerke in Libertas wat op die lys verskyn het, was drie tapisserieë, drie beeldhouwerke en die balans skilderye. Twee werke van Pierneef is gewaardeer vir £170 elk, die werk “Old Dutch Homestead” (*Stellenberg*) van Gwelo Goodman vir £280 en die swartgraniet beeld van ‘n luiperd deur F Cuairan vir £330. Die kosbaarste kunswerk was die Vlaamse tappisserie wat vir £490 gewaardeer is.⁶¹ Die beeldhouwerke het twee deur Van Wouw, *Kruger in stoel* (waarskynlik eerder getiteld *Kruger in ballingskap*) en *Slegte nuus*, ingesluit wat in Verwoerd se tyd aangekoop is.⁶²

Vir Groote Schuur is ook twee werke deur Van Wouw, *Die Verkenner* en *Boerenooientjie* aangekoop.⁶³ Op foto’s uit FW de Klerk se tyd, staan die werke van Van Wouw wat vir Groote Schuur aangekoop is in die voorportaal van Libertas. Waarom dit in Libertas geplaas is eerder as in Groote Schuur is nie duidelik nie.

Libertas en die kunswerke daarin, is van soveel waarde geag dat daar gereeld versoeke was om die woning of van die kunswerke vir insluiting in publikasies te fotografeer. So wou dr Anton Rupert ‘n boek oor die werk van Goodman publiseer. Hy wou graag foto’s van die skilderye in Libertas daarby insluit.⁶⁴ HA Oppel wou ‘n reeks artikels met die naam *Stately homes of SA* publiseer waarin ‘n artikel oor Libertas ingesluit sou word.⁶⁵

Toestemming is gewoonlik vir die neem van die foto’s gegee, maar duidelike riglyne is neergelê. Daar moes geen berigte oor die neem van die foto’s in enige tydskrifte of koerante verskyn nie. Die fotograaf moes van ‘n amptenaar van die Departement van Openbare Werke vergesel wees en moes geen inbreuk op die privaatheid van die inwoners maak nie.⁶⁶

61 NASA, Pretoria EM 4/2 154: Sekr. PE - Sekr.EM, 1963-11-29.

62 NASA, Pretoria. EM 4/2 154: Sekr. Buitelandse Sake - Sekr.PWD, 1959-12-21.

63 Libertaslêer, Libertas. Priv.sekr.PWD - F. Barnard, Priv.sekr EM, 1959-06-18.

64 NASA, Pretoria. EM 4/2 154: Sekr. EM - Prof. A.L. Meiring, President SA Kunsvereniging, 1964-06-02.

65 NASA, Pretoria. EM 4/2 154: PWD - H.A. Oppel, 1965-10-13.

66 NASA, Pretoria. EM 4/2 154: A.L. Meiring, President SA Kunsvereniging - Sekr.EM, 1964-06-16.

Daar is aangevoer dat die fotografe soms die huisgesin betrek en feitlik onderhoude met hulle voer en daarom word dit verkies dat foto's geneem word wanneer die huisgesin nie tuis is nie. 'n Opdrag van Verwoerd aan sy privaatsekretaris was dat die foto's nie geneem moes word wanneer daar verbouery of verskuiwings plaasvind wat tot skinderberigte aanleiding kon gee nie. Verwoerd het onthou dat foto's van die Presidentswoning in Pretoria geneem is toe daar sommige ou portrette verwyder is en dat dit 'n hele onnodige bohaai in die pers veroorsaak het.⁶⁷

Die Verwoerds het 'n groot privaatversameling kunswerke gehad wat hulle deur die jare opgebou het. Natuurlik is baie kunswerke aan die Verwoerds geskenk. Party was bedoel as amptelike geskenke, maar ander was persoonlike geskenke wat vir die Verwoerds self bedoel was.⁶⁸

Die landskap- en seeskilder Johannes van der Walt (1915 - 1986) het op Verwoerd se versoek vir hom 'n skildery van 'n stormagtige see gemaak. Die skildery, wat lank in Libertas gehang het, het volgens Verwoerd hom herinner aan die stormagtigheid van die lewe. Die versoek het gespruit uit die besigtiging van 'n skildery, *Renosterberg*, van 'n berg net buite Middelburg, Kaapprovinsie, waar mev Verwoerd grootgeword het.⁶⁹ Die skildery het later sy weg na Stokkiesdraai gevind.

'n Borsbeeld van dr Verwoerd is deur die Belgiese kunstenaar Jean Boedts gemaak. Met die oorhandiging daarvan in 1961 in Libertas het sowat veertig vlugteling uit die voormalige Belgiese Kongo (nou die Demokratiese Republiek van die Kongo) die geleentheid bygewoon (fig.72). Die beeld is uit dankbaarheid teenoor die Suid-Afrikaanse volk deur die vlugteling aan Verwoerd geskenk. Verwoerd het asiel aan die vlugteling uit die Afrikaland gegee. Die beeld was in Stokkiesdraai geberg.⁷⁰

⁶⁷ NASA, Pretoria. EM 4/2 154: Sekr. EM - H.F. Verwoerd, 1965-11-02.

⁶⁸ M. van Heerden, *Stokkiesdraai*, pp. 61, 102, 112-113.

⁶⁹ M. van Heerden, *Eerbetonings aan Suid-Afrikaanse Eerste Ministers, (1919-1960)*, p. 121.

⁷⁰ M. van Heerden, *Stokkiesdraai*, pp. 61, 102, 112-113.

Figuur 72: Verwoerd tydens die ontvangs van die Boedts-beeld.

Uit: M. van Heerden, *Stokkiesdraai* (Pretoria, 1984), teenoor p. 112.

Op Verwoerd se sestigste verjaarsdag is 'n kruithoringhanger in Libertas aan hom oorhandig. Die Federasie van Afrikaanse Kultuurvereniginge het die goue hanger - wat vir 'n horlosieketting bedoel was - aan hom gegee. Die goud waarvan die hanger gemaak is, was oorblyfsels van die goud waarvan die goue pen gemaak is waarmee die Staatspresident in 1961 die republikeinse ampseed onderteken het.⁷¹

'n Skildery deur 'n mev Johnson van 'n leeu se kop, is in Mei 1966 as 'n gebaar van dankbaarheid van die mense van die toenmalige Rhodesië teenoor Suid-Afrika aan dr Verwoerd geskenk en het in die hoofsitkamer gehang. Die skildery is na Verwoerd se dood deur mev Verwoerd aan Libertas geskenk. 'n Muurbord is ook deur mev Verwoerd aan Libertas geskenk. Die bord is aan die Republiek geskenk by geleentheid van die opening van die SAUK se Afrikasender in 1965.⁷² Dit is nie meer in Libertas te sien nie.

Die Transvaler se redaksie en lede van die Nasionale Party wou graag 'n skildery van Verwoerd laat skilder en aan hom oorhandig. Verwoerd het nie tyd gehad om vir die skildery nie te sit

⁷¹ M. van Heerden, *Stokkiesdraai*, pp. 61, 102, 112-113.

⁷² NASA, Pretoria. EM 4/2 II, 1965.

nie, maar die kunstenaar was welkom in sy studeerkamer in Libertas terwyl hy gewerk het.⁷³ Tessa Lötter, portretkunstenaar van Alberton wat reeds hoogwaardigheidsbekleërs soos CR Swart, JG Strijdom en J Fouché geskilder het,⁷⁴ het 'n mooi skildery van 'n glimlaggende Verwoerd gemaak.⁷⁵ Lötter het dit moeilik gevind om hom te kry om vir die studie stil te sit. Hy wou kort-kort weet hoe lank dit nog sou duur. Hy het nie baie daarvan gehou om vir die studie te sit nie.⁷⁶ Later is 'n skildery van mev Verwoerd gemaak en die twee skilderye het lank langs mekaar in hulle private familiekamer in Libertas gehang. 'n Latere skildery van Verwoerd wat vir die Parlement gemaak is, maar deur die staat afgekeur is, het ook baie lank in Libertas se groot sitkamer gehang.⁷⁷

Op Verwoerd se ses en sestigste verjaardag het 'n aantal organisasies soos die FAK en Afrikaanse Handelsinstituut saam 'n koek aan hom geskenk. Die simboliese verjaarsdagkoek het Verwoerd se lewe in versiersuiker uitgebeeld. 'n Glaskas is spesiaal vir die koek gemaak en vir baie jare was die koek deel van die besienswaardighede in Libertas.⁷⁸

Die inwoners van Libertas het ook baie ander geskenke ontvang soos boeke, vrugte, blomme, plaatmusiek, geborduurde kussings, koper-asbakke en sjokolade. Selfs 'n troeteldierhanslam is by Libertas afgelewer.⁷⁹

2. Tuine

Verwoerd en sy vrou het saans 'n tydjie ingeruim om saam in die tuin te gaan wandel. Hy en mev Verwoerd het die tuine van Libertas en Grootte Schuur in lushowe omgeskep.⁸⁰ Die tuine was 'n groot vreugde vir mev Verwoerd. Die Verwoerds het byna elke plant, struik of boom in die tuine goed geken. Hulle het inheemse plante verkies en by Libertas het hulle 'n lieflike proteatuin aangelê. Voorheen was daar geen proteas in die tuin nie en die natuurlike koppie aan

⁷³ A. Boshoff, *Betsie Verwoerd, die vrou*, p. 79.

⁷⁴ M. van Heerden, *Eerbetonings aan Suid-Afrikaanse Eerste Ministers (1910-1960)*, p. 161.

⁷⁵ A. Boshoff, *Betsie Verwoerd, die vrou*, p. 79.

⁷⁶ M. van Heerden, *Eerbetonings aan Suid-Afrikaanse Eerste Ministers (1910-1960)*, p. 161.

⁷⁷ A. Boshoff, *Betsie Verwoerd, die vrou*, p. 79.

⁷⁸ A. Boshoff, *Betsie Verwoerd, die vrou*, p. 90.

⁷⁹ A. Boshoff, *Betsie Verwoerd, die vrou*, p. 103.

⁸⁰ F. Barnard, *13 Jaar in die skadu van dr. H. F. Verwoerd*, pp. 17, 134-135.

die westekant van Libertas het gou 'n verandering ondergaan. Tussen die Transvaalse suikerbosse, wildepeer, stamvrugte en ander wilde bome is protea- en heidesoorte geplant en die silwerbome het vinnig gegroei. Dit het 'n geliefde wandelplek geword om met die proteas te spog. Vreemde plante het ook hulle weg na die tuine gevind, soos die olifantspoot, die Sabiester en die jaarlemoen uit die Caprivi.⁸¹

Die veranderinge is met behulp van plantkenners gedoen. Hulle het eers 'n studie van die plantegroei op Libertas se rante gemaak met die oog daarop om slegs inheemse plante aan te plant. Spesifieke uitheemse plante is op aanbeveling van die plantkenners verwyder en deur inheemse plante vervang. Daar moes 'n kraan by die boonste groentetuin aangebring word sodat water beskikbaar was vir mev Verwoerd se proteatuin wat ook daar aangelê is.⁸²

Mev Verwoerd het gereeld deur die tuine gestap en behoeftes bespreek, aanbevelings gemaak en dankie aan die tuiniers gesê. Die arbeiders kon sien hoedat die Premierspaar die tuin geniet en waardeer.⁸³ Volgens die voormalige huishoudster, mej Sarie van Zyl, het die huishouding nooit nodig gehad om blomme vir die woning te koop nie, aangesien Libertas se eie tuine altyd genoeg blomme geproduseer het.⁸⁴

'n Groot proteaskildery wat spesiaal vir mev Verwoerd deur die kunstenaars Phoebe Heunis gemaak is, het sy na Verwoerd se dood met haar saamgeneem. Sy het saam met die kunstenaar die proteas op Libertas se koppie gepluk. Sy het geweet waar elke proteabos gestaan het. Jare later het sy nog proteas en heide op Libertas se koppie gaan pluk om op dr Verwoerd se graf te plaas. Later, met die huweliksbevestiging van Wynand Verwoerd, het hulle foto's by Libertas gaan neem. Die proteas vir die onthaal se tafelrangskikkings het ook uit Libertas se tuine gekom. Mevrouw Verwoerd het die stukkie sentiment waardeer.⁸⁵

81 A. Boshoff, *Betsie Verwoerd, die vrou*, p. 57.

82 NASA, Pretoria. MGO 4 PW 2/3/1-1 : Priv.sek PWD - Priv.sekr.EM, 1958-12-13.

83 A. Boshoff, *Sekretaresse vir die Verwoerds*, p. 60.

84 Skriftelike mededeling: S. van Zyl, Posbus 138, Clocolan, 9735, 1998-08-11.

85 A. Boshoff, *Betsie Verwoerd, die vrou*, pp. 185, 319.

Mevrou Verwoerd se amptelike en sosiale bedrywighede is met uitstappies deur die tuine gekombineer en baie kere het sy saam met die kleinkinders in die tuine gestap en vir hulle van die blomme vertel.⁸⁶ Dorothy Mason skryf in *The Daily News* van 13 Desember 1963 dat mevrou Verwoerd die tuine van Libertas geken het soos niemand anders nie. Sy was veral trots daarop dat silwerblaarbome in die tuine van Libertas gefloreer het. Volgens oorlewering sou hulle net teen die hange van Tafelberg groei.⁸⁷

Met die dinee ter ere van van mnr V Carpio en dr M De Alva, van die Verenigde Nasies se sending na Suid-Afrika in 1962, het hulle ook deur die tuine gestap. De Alva het baie in die inheemse plante en veral die proteas belanggestel. Hy het gewonder of die plante in Mexiko sou groei, aangesien die klimaat eners was. Mevrou Verwoerd het hom toe saad saamgegee om te gaan plant. Later het hy aan haar saad gestuur van 'n komkommeragtige vruggie wat onbekend in Suid-Afrika was.⁸⁸ Mevrou Verwoerd het soms plante geskenk gekry en dit is dan na bespreking met die tuiniers in die tuine geplant. Sy het dikwels 'n spesifieke plekkie in die tuin vir elke geskenk in gedagte gehad.⁸⁹

Sir Robert Menzies (1894-1978), die Australiese Premier⁹⁰ en sy vrou het Libertas later tydens die Vorster-era besoek. Mevrou Verwoerd was ook genooi en het by dié geleentheid aan Menzies se vrou, dame Patty, varkblombolle gegee om in Australië te gaan plant.⁹¹ Dikwels is vrugte, groente en blomme uit Libertas se tuine aan die een of ander liefdadigheidsorganisasie geskenk.⁹²

Die laning witstinkhoutbome by Libertas se ingang het altyd bewondering uitgelok. Mevrou Verwoerd het een keer opgemerk dat sy baie graag so 'n laning witstinkhoutbome op Stokkiesdraai sou wou plant. Sy het spoedig genoeg van die verlangde boompies van

86 A. Boshof, *Sekretaresse vir die Verwoerds*, p. 49.

87 A. Boshoff, *Betsie Verwoerd, die vrou*, pp. 57, 78.

88 A. Boshoff, *Betsie Verwoerd, die vrou*, p. 127.

89 A. Boshof, *Sekretaresse vir die Verwoerds*, p. 195.

90 P.K. Byers, *Encyclopedia of World Biography*, 10, p. 510.

91 A. Boshoff, *Betsie Verwoerd, die vrou*, pp. 72.

92 A. Boshoff, *Sekretaresse vir die Verwoerds*, p. 60.

bewonderaars ontvang om wel so 'n laning op Stokkiesdraai te plant, waar hulle baie goed geaard het.⁹³

Met haar vertrek uit Libertas het mev Verwoerd tyd ingeruim om vir oulaas deur die tuine te gaan stap en die verskillende proteasoorte aan die fotograaf uit te wys. Dit was 'n hartseer afskeid.⁹⁴

In 1963 het die staat onderhandelinge met eienaars van grond aangrensend aan Libertas aangeknoop om hulle grond aan te koop. Daar kon nie met een van die eienaars van die grond oor die verkoopprijs van hulle eiendomme ooreengekom word nie. Gevolglik is besluit om die grond te onteien. Die gedeelte, Rietfontein 321, nagenoeg 4, 2435 (ongeveer 3.6 hektaar) groot, was benodig om die terrein uit te brei waarop Libertas geleë is.⁹⁵ Verwoerd het gevoel dat daar geen ander uitweg was nie, as voorkom wou word dat die omgewing verkeerd ontwikkel word.⁹⁶

3. *Personeel*

Verwoerd het al die personeel, ongeag ras, met bedagsaamheid behandel en tyd gehad om na hulle persoonlike probleme te luister.⁹⁷

Die Verwoerds het vertroue in hulle huishoudingpersoneel gehad en die personeel het geweet van die vertroue. Spyskaarte vir onthale is altyd eers deur mev en dr Verwoerd goedgekeur, maar hulle het dit daarna sonder kommer in die personeel se hande gelaat met die wete dat die personeel hulle beste sou lewer.⁹⁸

⁹³ A. Boshoff, *Sekretaresse vir die Verwoerds*, pp. 199-200.

⁹⁴ A. Boshoff, *Betsie Verwoerd, die vrou*, p. 192.

⁹⁵ NASA, Pretoria. EM 4/2 154: UR-minuut 279 Kantoor EM - H.F. Verwoerd, C.R. Swart. 279. 1963-02-20.

⁹⁶ NASA, Pretoria. EM 4/2 154: UR-minuut 279. Kantnota deur H.F. Verwoerd. 1963-02-21.

⁹⁷ Garry Allighan, *The private life of Dr. Verwoerd*, *Personality*, 1961-03-23, p. 23.

⁹⁸ A. Boshoff, *Sekretaresse vir die Verwoerds*, p. 71.

Die huispersoneel, behalwe die polisie, het mekaar afgelos om saam met die Verwoerds met vakansie na Bettysbaai of Stokkiesdraai te gaan. Dit was baie informeel en dan moes die personeel ook informeel aantrek. Hulle het graag gehelp met al die bedrywighede van die Verwoerds. Op Bettysbaai het Verwoerd 'n woonstel bo-op die motorhuis laat bou. Dit was nie net vir familie en vriende nie, maar ook vir die gesinne van die huispersoneel beskikbaar. Doktor en mev Verwoerd het probeer om die huweliksgeleentheid van die personeel en hulle kinders by te woon en daar is gereeld by kol. Richter, sy lyfwag, se moeder besoek afgelê.⁹⁹

Die woning op die Bryntirion-landgoed wat vroeër deur die Premier se motorbestuurder bewoon is, het in 1958 leeg gestaan. Die Premier het toe gevra of sy privaatsekretaris, Fred Barnard, nie in die woning kon woon nie.¹⁰⁰ Die rede was waarskynlik sodat Barnard nader aan Libertas kon wees, sodat hy maklik beskikbaar was. Verwoerd was altyd baie besig sodat hy sy werk in die aande tuis moes voortsit, al het hulle byna nooit die kantoor voor sonder verlaat nie. Dan het sy privaatsekretaris ook tot baie laat saam met hom gewerk. Verwoerd het gereeld spottenderwys vir Barnard gevra of sy kinders hom al 'oom' noem en hoeveel keer sy eie hond hom al gebyt het. Dit was naby aan die waarheid, want as gevolg van die Premier se werkklas en -ywer het Barnard se gesin hom vir lang tydperke baie ongereeld gesien.¹⁰¹

Adjutant-offisier WJ Pelser, wat 'n paar jaar Verwoerd se motorbestuurder en lyfwag was, het vertel van Verwoerd se bedagsaamheid teenoor sy personeel. Verwoerd en die kinders het op Muizenberg gaan swem. As lyfwag het hy warm gekry en baie ongemak in 'n pak op die strand verduur. Verwoerd het hom gevra of hy 'n swembroek saamgebring het. Toe hy ontkennend antwoord, het Verwoerd hom verplig om een van syne te leen en te gaan swem. Pelser het beswaar gemaak omdat daar nie iemand sou wees om die Eerste Minister op te pas nie. Verwoerd het toe Pelser se rewolwer geneem en beskermingsdiens op die strand gedoen terwyl Pelser en die kinders in die see baljaar het.¹⁰²

⁹⁹ A. Boshoff, *Sekretaresse vir die Verwoerds*, pp. 71-72.

¹⁰⁰ NASA, Pretoria. MGO 4 2/3/1-1: PWD - F. Barnard Priv.sekr. EM. 1958-11-10.

¹⁰¹ F. Barnard, *13 Jaar in dr. H.F. Verwoerd se skadu*, p. 17.

¹⁰² P.W. Grobbelaar, *Man van die Volk*, p. 97.

Met die Verwoerds se Desembervakansie by die strand het hy die huispersoneel vir Kersdag huis toe gestuur sodat hulle by hulle mense kon wees. Hy het hulle verder geterg deur te sê dat sy vrou geruime tyd laas vir hom gekook het. Die volgende dag het hy vertel dat hy lanklaas so lekker geëet het.¹⁰³

4. Voorraadopname

Die jaarlikse voorraadopname het nog, soos in die verlede, probleme opgelewer. Aangesien die Departement van Buitelandse Sake en die Kantoor van die Eerste Minister nou vir die eerste keer van mekaar geskei was, was genoemde Departement nie meer by die voorraadopname in Libertas betrokke nie. Voorheen het die Eerste Minister ook Buitelandse Sake behartig en was beide departemente by die voorraadopname betrokke. Die Departement van Openbare Werke was nou alleen in beheer van die voorraadopname. Die lys van meubels en toerusting in Libertas moes jaarliks as korrek gesertifiseer word. Die probleem was dat die lys met die voorraad vergelyk moes word en dat ondervinding geleer het dat dit moeilik was om 'n gepaste geleentheid vir so 'n opname te kry. Dit is moeilik om 'n opname te maak terwyl die gesin die ampswoning bewoon en wanneer hulle na Kaapstad verhuis het, het hulle van die gelyste artikels saamgeneem.¹⁰⁴ 'n Volledige voorraadopname het volgens Fred Barnard twaalf dae in beslag geneem.¹⁰⁵

Van die meubelstukke is museumstukke wat nie deur 'n leek beskryf kon word nie en as daar nie gepaardgaande foto's was nie, was dit moeilik om volgens beskrywings die stukke uit te ken. Die waarde van staatseiendom in Libertas en Groote Schuur is in daardie stadium op £250 000 beraam. 'n Ander probleem was dat een van die wonings vir baie lank deur een persoon bewoon kon word en vergeet kon word of 'n artikel privaat- of staatseiendom is.¹⁰⁶

Fred Barnard beweer dat daar 'n baie volledige inventaris bestaan het van alles wat in Libertas gehuisves was: "Daar is absoluut niks, nie 'n boek of glas uitgelaat wat die eiendom van die

103 P.W. Grobbelaar, *Man van die Volk*, p. 97.

104 NASA, Pretoria. EM 4/2 154: Sekr.Tesourie - Dir.PWD. 1959-01-17.

105 NASA, Pretoria. MEM: A. Boshoff, Priv.sekr mev. Verwoerd - F.Barnard.Priv.sekr EM. 1959-06-04.

106 NASA, Pretoria. EM 4/2 154: Sekr.Tesourie - Dir.PWD. 1959-01-17.

staat is nie.”¹⁰⁷ Later kon dus met groot sekerheid gesê word watter meubels in Libertas die privaatbesit van die Verwoerds was en uit Libertas verwyder kon word.¹⁰⁸

Nog ‘n probleem was dat dit onsinnig was om skoonmaakmiddels soos politoer en seep op die voorraadlys te plaas, aangesien dit baie gou verbruik is. Daar bestaan geen behoorlike kontrole nie of dié produkte wel deur die werkers in die uitvoering van hulle pligte gebruik is en of hulle dit vir hulleself geneem het. ‘n Voorstel is gemaak dat die hoofkelner die fakture gereeld aan die Departement van Openbare Werke moes voorlê. Groot skaalse afwykings daarvan sou dadelik gemerk en opgevolg kon word.¹⁰⁹

5. *Onthale en besoekers aan Libertas*

Volgens mev Verwoerd was haar onthaalpligte as Premiersvrou in oorleg met haar man tot die minimum beperk. Twee keer per jaar was sy die amptelike gasvrou by formele dinees, een vir lede van die diplomatieke korps en die ander een vir die lede van die Kabinet en hulle gades. Voorts het sy net intieme teepartytjies vir amptelike of spesiale gaste gegee. Dan was dit ook slegs dames wat sy uitgenooi het.¹¹⁰

Mevrou Verwoerd was ‘n uitstekende gasvrou wat besoekers op hulle gemak laat voel het. Sy het ‘n joernalis van *The Daily News*, wat daar was om ‘n artikel te skryf, persoonlik haar slaapkamer gaan wys en haar vir die res van die dag in die tuine en Libertas onthaal. Dit was ten spyte daarvan dat sy die oggend nog ander gaste gehad het om te onthaal!¹¹¹

Baie ander mense het die gasvryheid van mev Verwoerd opgemerk. Die Britse premier, Harold Macmillan (1894-1986) en sy vrou, lady Dorothy, was in 1960 as gaste van die Verwoerds in Suid-Afrika. Die Verwoerds het hulle eie slaapkamer in Groote Schuur aan die Macmillans afgestaan omdat dit die enigste een was met ‘n eie badkamer.¹¹² Met hulle aankoms in Suid-

¹⁰⁷ NASA, Pretoria. MEM: A. Boshoff, Priv.sekr. mev. Verwoerd - F.Barnard. Priv.sekr EM. 1959-06-04.

¹⁰⁸ NASA, Pretoria. MEM: P.W. Botha, Minister OW - H.F. Verwoerd. 1964-12-02.

¹⁰⁹ NASA, Pretoria. EM 4/2 154: Sekr.Tesourie - Dir.PWD. 1959-01-17.

¹¹⁰ Garry Allighan, The private life of Dr. Verwoerd, *Personality*, 1961-03-23, p. 29.

¹¹¹ A. Boshoff, *Betsie Verwoerd, die vrou*, p. 78.

¹¹² P.B. Simons, *Groote Schuur, great granary to stately home*, p. 33.

Afrika het die Macmillans eers 'n paar dae in Libertas uitgerus voordat hulle hulle take aangepak het. Hulle en hulle gevolg het vir 'n week in die ampswoning tuisgegaan. Verwoerd moes dus gasheer speel vir 'n gas wat later 'n baie kritiese toespraak oor sy gasheerland sou lewer.¹¹³

Hoewel Macmillan se historiese toespraak oor die winde van verandering wat oor Afrika waai, nie veel vir die verhoudinge tussen die gasheer en sy gaste gedoen het nie, het Macmillan opgemerk: "I have seldom met a couple with greater charm than Dr Verwoerd and his wife". Mevrouw Verwoerd het hy geprys as 'n aantreklike vrou wat op haar stil, vriendelike manier met egte warmte na lady Macmillan omgesien het.¹¹⁴

Volgens Sarie van Zyl, huishoudster van Libertas van 1951 tot 1975, was die onthale in Libertas goed georganiseer.¹¹⁵ Formele onthale in Libertas was altyd 'n grootskaalse geleentheid. Annatjie Boshoff vertel hoedat die verantwoordelikheid vir die uitnodigings 'n groot invloed op die beplanning gehad het. Die tafel is gedek met die gehekelde matjies, silwer- en glasware, die voorgeregbordjies reg geplaas en die servette is uiters korrek neergesit (fig.73). Die tafelpasings is dikwels in sentimeter afgemeet en daarom wou hulle nie aan die rangskikking verander nie. As die aantal gaste nie reg vasgestel is nie en daar moes aan die pasings verander word, het dit die pasings heeltemal omvergewerp en was die personeel ontevrede.¹¹⁶

113 A. Boshoff, *Sekretaresse vir die Verwoerds*, pp. 103-104.

114 P.B. Simons, *Groote Schuur, great granary to stately home*, p. 33.

115 Skriftelike mededeling: S. van Zyl, Posbus 138, Clocolan, 9735, 1998-08-11.

116 A. Boshoff, *Sekretaresse vir die Verwoerds*, p. 78.

Figuur 73: Libertas se eetkamer gereed vir 'n onthaal.

Uit: A. Boshoff, *Sekretaresse vir die Verwoerds*
(Kaapstad & Pretoria, 1974), p. 78.

Die plasing van die gaste aan die tafel het volgens protokol geskied. Die voorlopige tafelplan is aan dr en mev Verwoerd vir goedkeuring voorgelê. Indien die personeel onseker oor die tafelorde was, het hulle die plasings in Verwoerd se hande gelaat. Hy het dan self oor die plasings besluit en ook voor die dinee persoonlik die eetkamer bekyk om sy tevredenheid daarmee te kenne te gee (fig.74).¹¹⁷

117

A. Boshoff, *Sekretaresse vir die Verwoerds*, p. 78.

Figuur 75: Die tuinonthaal vir die John X. Merriman-tak van die Nasionale Party by Libertas.

Uit: A. Boshoff, *Sekretaresse vir die Verwoerds* (Kaapstad & Pretoria, 1974), p. 96.

In 1962 het 'n afvaardiging van twee van die Verenigde Nasies, mnr. Vitorio Carpio en dr Martinez De Alva Suid-Afrika besoek. 'n Dinee is by Libertas vir hulle aangebied. Die protokol het vereis dat Carpio aan mev Verwoerd se regterkant sit en De Alva aan Verwoerd se regterkant. Verwoerd het gevoel dat mev Verwoerd nie veel met Carpio in gemeen gehad het nie en dat De Alva 'n meer gekultiveerde persoon was. Om dié rede het hy die protokol verander en Carpio by hom laat sit en De Alva by mev Verwoerd. Carpio was in elk geval gevlei om by dr Verwoerd te sit en mev Verwoerd het 'n aangename aand gehad.¹¹⁹

Tydens formele dinees moes die personeel in donker pakke geklee wees. Die bestuurder en sy assistent moes 'n swaelstertpak en 'n swart das dra. Verwoerd was 'n baie goeie gasheer wat die verloop van die ete bepaal het met slegs 'n kopknik wat die teken was dat die volgende gereg

¹¹⁹ A. Boshoff, *Betsie Verwoerd, die vrou*, p. 127.

bedien moes word. Na elke onthaal het dr en mev Verwoerd na die kombuis gegaan om almal vir hulle harde werk te bedank.¹²⁰

Elke jaar kort voor Kersfees is vir die tuiniers en die arbeiders wat vir die tuine verantwoordelik was, 'n onthaal by Libertas gehou. Hulle het 'n swierige ete in die eetsaal met sy duur koperkandelare saam met die Verwoerds geniet. Soms het die onthaal onder die bome in die tuine plaasgevind.¹²¹ Die huishoudingpersoneel, polisiewagte, kantooramptenare en kantoordames en hulle families is ook gereeld na Libertas en Groote Schuur vir 'n onthaal genooi. Die vrouens het nooit vertrek sonder 'n bossie blomme wat mev Verwoerd help pluk het nie. Na 'n dienstydperk van dertien jaar het dr Verwoerd se privaatsekretaris, Fred Barnard, in 1965 die Premier se diens verlaat. Daar is tydens 'n geleentheid by Libertas van hom en sy vrou afskeid geneem.¹²²

Die Kabinetsministers en hulle gades is jaarliks by Libertas en Groote Schuur met 'n dinee onthaal. Aan die begin van Verwoerd se bewindsjare was die Kabinet nog klein met hoogstens sestien ministers. Dus kon hulle gemaklik in Libertas se eetkamer inpas. In teenstelling met Libertas se groot eetkamer het Groote Schuur beperkte ruimte gehad, wat beteken het dat die Kabinet daar in twee groepe onthaal is.¹²³

Bejaardes en personeel van die tehuse vir senior burgers Ons Tuis en Machteld Postmus is ook jaarliks uitgenooi om by Libertas te gaan tee drink.¹²⁴ Die verpleegpersoneel van die Pretoriase Algemene Hospitaal (nou die Pretoriase Akademiese Hospitaal), waar dr Verwoerd na die aanslag op sy lewe in 1960 versorg is, is ook na die ampswoning genooi. Hulle het eers die tuine besigtig en daarna aandete genuttig. Elkeen het 'n klein aandenking ontvang om hulle aan die geleentheid te herinner. Dit was 'n item van glas, silwer, halfedelgesteentes of 'n klein meubelstukkie soos 'n tafeltjie. Die dokters van die hospitaal is by 'n ander geleentheid ook in Libertas ontvang om Verwoerd se dank te betoon. Elke jaar daarna het Verwoerd nog 'n tydjie

120 A. Boshoff, *Sekretaresse vir die Verwoerds*, pp. 78-79.

121 F. Barnard, *13 Jaar in dr. H.F. Verwoerd se skadu*, pp. 157-158.

122 A. Boshoff, *Sekretaresse vir die Verwoerds*, pp. 72, 4.

123 A. Boshoff, *Betsie Verwoerd, die vrou*, p. 92.

124 A. Boshoff, *Betsie Verwoerd, die vrou*, pp. 94, 96.

ingeruim om die verpleegsters na Libertas te nooi en selfs saam met hulle deur die ~~time~~ te stap.¹²⁵

Ander interessante besoekers aan Libertas was die Oostenrykse volkspelers wat tydens 'n dinee aan Libertas onthaal is. Die blinde lord Fraser van Lonsdale, 'n Britse vriend van Verwoerd, het ook 'n dinee in Libertas bygewoon en die sitkamer moes gereserveer word, sodat Verwoerd en Fraser na die ete rustig kon gesels.¹²⁶

Met die aanstelling van dr Hilgard Muller as Suid-Afrikaanse Hoë Kommissaris in Londen is die egpaar na Libertas genooi om die aanstelling te vier.¹²⁷ 'n Aantal afskeidsetes is ook daar gehou. Die afskeidsete vir adv en mev FC Erasmus het ook in Libertas plaasgevind voor hulle vertrek na Italië as die ambassadeurspaar aldaar. Minister PO Sauer (1898-1976) se afskeidsete is ook in Libertas aangebied. Annatjie Boshoff herinner haar dat hulle die vorige dag al 'n koejawelpoeding uitgetoets het om te besluit of dit vir die ete geskik was. Dit was blykbaar voortreflik. Minister JJ Serfontein, Vrystaatse leier van die Nasionale Party, het in 1965 aangekondig dat hy uit die politiek gaan tree en in April die volgende jaar is sy afskeidsete by Libertas gehou. Hy en sy vrou het as eregaste aan die Verwoerds se regterhand gesit. Aan die Premierspaar se linkerhand het minister en mev MCD de Wet Nel gesit. Nel sou ook uittree en was vir die laaste keer daar. Ingesluit by die gaste was twee nuutaangestelde ministers, asook drie nuutaangestelde adjunk-ministers en hulle eggenotes.¹²⁸

Daar is ook van tyd tot tyd by beide ampswonings etes vir die plaaslike NG gemeentes se predikante gehou. Soms het hulle saam met die Verwoerd-familie of saam met die Kabinetslede geëet. Die teologiese professore aan die Universiteit van Pretoria is ook dikwels na Libertas genooi. 'n Spesiale dinee vir die personeel van die Afrikaans Hoër Seunskool is in 1964 gehou toe die laaste Verwoerd-kind, Wynand, sy skoolloopbaan daar afgesluit het.¹²⁹

125 A. Boshoff, *Sekretaresse vir die Verwoerds*, p. 91.

126 A. Boshoff, *Sekretaresse vir die Verwoerds*, pp. 75, 87.

127 A. Boshoff, *Betsie Verwoerd, die vrou*, p. 112.

128 A. Boshoff, *Sekretaresse vir die Verwoerds*, pp. 91, 93, 208.

129 A. Boshoff, *Sekretaresse vir die Verwoerds*, p. 94, 96.

Mnr. Dag Hammarskjöld (1905-1961) die toenmalige Sekretaris-generaal van die Verenigde Volke-organisasie (VVO), het in 1960 'n uitgebreide toer deur Afrikalande onderneem.¹³⁰ In Januarie 1961 het hy Suid-Afrika besoek en is by Libertas 'n ete vir hom aangebied. Die ete was net vir mans, aangesien die eregas 'n alleenloper was.¹³¹ Dr en mev Verwoerd was nie in daardie stadium in Libertas woonagtig nie en moes saam met die huispersoneel spesiaal vir die dinee na Pretoria gaan. Die sjef het die aspersie-voorgereg in die vorm van die VVO-gebou aangebied. Hammarskjöld het dit opgemerk en was vol waardering vir die gebaar.¹³²

Sir Roy Welensky (1907-1991), die Premier van die toenmalige Federasie van Rhodesië en Njassaland,¹³³ en sy vrou het ook besoek by Libertas afgelê. Hulle het gesels oor die pragtige eetkamertafels wat van umvuli-hout gemaak is. Die gevolg van die gesprek was dat Welensky met sy terugkeer na Rhodesië (nou Zimbabwe) 'n pragtige kis aan die Verwoerds gestuur het. Dit was as geskenk vir hulle bedoel en nie vir Libertas nie. Die kis is na hulle woning op Bettysbaai geneem.¹³⁴

Ian Douglas Smith (1919-) was nog 'n Rhodesiese Premier wat in 1964 by Libertas besoek afgelê het. Hy en dr Verwoerd het die middag by Libertas vir foto's geposeer. Dr Verwoerd het opgemerk dat "Nog net een foto" fotografe se beroemde laaste woorde is. Daardie aand is 'n formele dinee vir die Smith-egpaar in Libertas aangebied. Na Rhodesië se eensydige onafhanklikheidsverklaring is 'n spesiale Kabinetsvergadering laataand by Libertas belê om die situasie te bespreek. Daar is daardie aand tot laataand deur die Kabinet in Libertas gewerk.¹³⁵

¹³⁰ P.K. Byers, *Encyclopedia of World Biography* 7, p. 100.

¹³¹ A. Boshoff, *Betsie Verwoerd, die vrou*, p. 126.

¹³² A. Boshoff, *Sekretaresse vir die Verwoerds*, p. 80.

¹³³ P.K. Byers, *Encyclopedia of World Biography*, 16, p. 188.

¹³⁴ A. Boshoff, *Betsie Verwoerd, die vrou*, p. 127.

¹³⁵ A. Boshoff, *Sekretaresse vir die Verwoerds*, pp. 82, 85.

Die eerste onthaal wat die Verwoerds in Libertas gehou het, was in Desember 1959. Dit was vir Verwoerd se kiesafdeling en die organiseerders van die Nasionale Party in die kiesafdeling. Elke jaar daarna is 'n geleentheid aangebied om die Verwoerd-egpaar se waardering te toon. Die grootste en geesdriftigste byeenkoms van die kiesafdeling by Libertas het in April 1966 in die tuine aan die agterkant van die woning plaasgevind. By die tee-ontvangs was 507 gaste en hulle was honger. Annatjie Boshoff het haar bekommer dat daar nie genoeg te ete sou wees nie. Die gaste is die geleentheid gebied om Libertas te besigtig en deur die tuine te stap. Eers laat daardie aand het rustigheid oor Libertas se koppie neergedaal.¹³⁶

Een van die heerlikste onthale was die viering van oupa Verwoerd se verjaarsdag in 1964. Die kleinkinders kon saam met hulle ouers in Libertas se deftige eetkamer aansit en aan die geregte op die spesiale spyskaart smul. Een jaar is 'n geskiedkundige foto van al die kleinkinders en ouma en oupa Verwoerd op Libertas se stoepe geneem. Daardie foto is ongetwyfeld 'n kleinood vir die kleinkinders (fig.76). Die kinders het gereeld Sondae by hulle ouers gaan eet, maar daar was ook meer spesiale geleenthede by Libertas. Met Daniël en Rina Verwoerd se vertrek na Duitsland in 1960 is 'n familie-afskeidsete in Libertas gehou.¹³⁷

136 A. Boshoff, *Sekretaresse vir die Verwoerds*, pp. 94, 210.

137 A. Boshoff, *Sekretaresse vir die Verwoerds*, pp. 50, 96.

Figuur 76: Die Verwoerds en hulle kleinkinders op die stoep van Libertas.

Uit: A. Boshoff, *Sekretaresse vir die Verwoerds* (Kaapstad & Pretoria, 1974), p. 49.

Libertas was die woning waarheen Verwoerd teruggekeer het om aan te sterf na die aanslag op sy lewe in 1960. Hy het die volk op 2 Mei 1960 uit Libertas oor die radio toegesprek.¹³⁸ Sy tuiskomsboodskap het gelui dat hy sy "intrek in Libertas neem, vol moed en vertroue in die toekoms." Hy het 'n lang tyd in Libertas gebly om aan te sterf. Hy het egter gou weer in Libertas begin werk. 'n Menigte besoekers, soos die studente van die Universiteit van Pretoria wat vir hom gaan sing het, het op die ampswoning toegestroom om hom die beste toe te wens. Tog was dit vir die huispersoneel skokkend om te sien hoe pynlik en stadig hy etes moes nuttig as gevolg van die wonde wat hy opgedoen het. Mettertyd het dit beter gegaan, totdat hy weer gesond genoeg was om na sy kantoor in die Uniegebou terug te keer. Een middag het hy met 'n geskenkie vir mev Verwoerd van sy kantoor af teruggekeer. Toegevou in 'n stukkie papier was die twee koeëls wat die dokters uit sy kop gehaal het, waar dit vasgesteek het.¹³⁹

¹³⁸ P.W. Grobbelaar, *Man van die Volk*, p.80.

¹³⁹ A. Boshoff, *Sekretaresse vir die Verwoerds*, pp. 105-107.

Een van die belangrikste dae in die Verwoerd-era was die dag waarop 'n referendum oor die vraag van 'n republiek gehou is. Libertas se bydrae tot die dag was 'n groot pot sop wat saam met die Verwoerds na die stembus gegaan het.¹⁴⁰ Verwoerd het om agtuur in Libertas se deur verskyn om sy stem oor republiekwording te gaan uitbring. Hy het ook na Libertas teruggekeer na die feesvieringe van die republiekwording van Suid-Afrika in 1961.¹⁴¹

Die Verwoerds het in 1960 uit Libertas reëlings getref vir die reis na Londen vir die Statebondskonferensie, waar hy sou poog om Suid-Afrika as 'n republiek binne die Gemenebes van Nasies uit te roep. Die huishouding is oorval met ruikers, telegramme en kaartjies van goeie wense vir die reis. Verwoerd het reeds in Libertas begin werk aan die toespraak wat hy in Londen voor die Suid-Afrika-klub sou lewer om Suid-Afrika se standpunt te stel en die personeel het die toespraak hoor vorm aanneem.¹⁴²

Maandag 5 September 1966, die dag voor Verwoerd se dood, het die Verwoerd-gesin in Libertas deurgebring. Vier van die Verwoerd-kinders en hulle eggenotes en kinders het die middagete saam met hulle geniet en het vir aandete oorgebly. Die volgende dag sou Verwoerd na Kaapstad terugkeer vir die Parlementsitting op die noodlottige 6 September.¹⁴³

6. *Vertrek uit Libertas*

Na die sluipmoord op dr Verwoerd moes mev Verwoerd van Libertas afskeid neem. Libertas was met blomme en boodskappe van simpatie gevul. Annatjie Boshoff het haar intrek in Libertas geneem om te help met die reëlings deur mev Verwoerd en met die begrafnis. Die begrafnisdiens het by die Uniegebou plaasgevind en die Verwoerdfamilie het van Libertas na die begrafnisplegtigheid vertrek. Na die begrafnis het die familie vir koffie na Libertas teruggekeer.

¹⁴⁰ A. Boshoff, *Sekretaresse vir die Verwoerds*, p. 108.

¹⁴¹ F. Barnard, *13 Jaar in die skadu van dr. H. F. Verwoerd*, pp. 126-127.

¹⁴² A. Boshoff, *Sekretaresse vir die Verwoerds*, p. 114.

¹⁴³ J.J.J. Scholtz, *Die moord op Verwoerd*, p. 8.

Daar is 'n foto aan die agterkant van die ampswoning geneem van al die familieleden wat op dié dag by Libertas teenwoordig was (fig.77).¹⁴⁴

Figuur 77: Die Verwoerd-gesin by Libertas na die begrafnis.

Uit: A. Boshoff, *Sekretaresse vir die Verwoerds* (Kaapstad & Pretoria, 1974), p. 241.

Mevrou Verwoerd se geestestoestand het almal bekommer. Daar is besluit dat sy saam met van haar kinders na Duitsland sou gaan. Al die reëlins is met die grootse omsigtigheid getref, want die koerante moes niks daarvan te hore kom nie. Met haar vertrek uit Libertas is 'n foto geneem waar sy van die huishoudingbestuurder, mnr. Van der Westhuizen, afskeid geneem het (fig.78). Teen die tyd dat die foto die volgende oggend in die koerant verskyn het, was sy reeds byna in Duitsland.¹⁴⁵

¹⁴⁴ A. Boshoff, *Sekretaresse vir die Verwoerds*, p. 243.

¹⁴⁵ A. Boshoff, *Sekretaresse vir die Verwoerds*, p. 243.

Figuur 78: Mevrouw Verwoerd groet lede van die huishouding voor haar vertrek na Duitsland.

Uit: A. Boshoff, *Sekretaresse vir die Verwoerds* (Kaapstad & Pretoria, 1974), p. 243.

Van die Verwoerds se privaat-eiendom is uit Libertas geneem en na Stokkiesdraai gestuur. Meubels soos die vleuelklavier en Verwoerd se olienhoutlessenaar en -stoele, is na die woning van haar skoonseun, prof Carel Boshoff, geneem waar mev Verwoerd haar later sou tuismaak (fig.79).¹⁴⁶

¹⁴⁶ A. Boshoff, *Betsie Verwoerd, die vrou*, p. 146.

Figuur 79: Mevrouw Verwoerd in die woning op Stokkiesdraai.

Uit: M. van Heerden, *Stokkiesdraai* (Pretoria, 1984), p. 21.

Die Verwoerd-egpaar het 'n groot invloed op veral die tuine van Libertas gehad. Daar is baie inheemse plante en soms ook interessante uitheemse flora aangeplant. Die woning het inwoners gehad wat Libertas hulle eie gemaak het deur daarin te leef. Meubels en kunswerke is deur hulle geplaas waar hulle dit wou gehad het en dit aan hulle die meeste genot verskaf het. Hulle was tot in die fynste besonderhede by onthale en spyskaarte betrokke. Hulle het die ampswoning ten volle vir ontspanning en onthaal benut. Die Verwoerds het nie gevoel dat hulle, soos latere bewoners, hulle in 'n hoofslaapkamersuite moes terugtrek omdat die onthaalvertrekke te groot en onpersoonlik was nie. Die Verwoerd-egpaar het die klein sitkamer gebruik om in te ontspan en te werk. Hulle het daarin geslaag om die enorme ampswoning na 'n gesinswoning te laat voel deur hulle betrokkenheid daarby.